

Կ(566)

Դ - 24

ՀԱՅԵՐԻ
ՃԵՂԱՍԳՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԸՍՏ ԵՐԻՏԵՈՒՐԵՐԻ
ԴՏԱԿԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԶՂԹԵՐԻ

ԵՈԶՂԱՏԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՎԱԻԵՐԱԳՐԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Պատրաստեց՝ ԳՐԻԿԷՐ

Կախաղանեն

Կառավարիչ Քեմալ կը յայտարարէ.
«Սիրելի ազգակիցներ,
ես թուրք պաշտօնեայ մըն եմ:
Ես գործադրեցի այն հրամանը զոր
ստացայ: Իմ պարտականութիւնս
կատարեցի խղճամիտ կերպով:
Կ'երդնում որ ես անմեղ եմ:»

ՆԻՒ ԵՈՐՔ

1980

Ո՛վ է հեղինակը

Գրիկեր միջին արեւելեան ծնունդ է:

Յանախած է համալսարաններ թէ՛ Արեւելքի եւ թէ՛ Եւրոպայի մէջ:

Հմտացած է արեւելեան եւ արեւմտեան լեզուներուն:

Լուրջ հետազօտութիւններ կատարած է միջին արեւելեան, եւրոպական, ամերիկեան մատչելի դիւաններուն մէջ, երկար տարիներ:

Ջանացած է միշտ փնտռել եւ հասնիլ սկզբնաղբիւր վաւերագրերու բնագիրներուն:

Երբեք գոհացած չէ հրատարակուած ապացոյցներով եւ կարծիքներով որոնք ուսումնասիրութեան կարօտ են վաւերագրերու վաւերականութեան եւ հասկացողութեան տեսակէտներով:

Հաստատած է սկզբնաղբիւր վաւերագրերու վաւերականութիւնը նախ զանոնք գործածելէ առաջ, եւ անոնց իրարու հետ աղընչութիւնը:

Խորապէս ուսումնասիրած է հրատարակուած եւ հրատարակելի վաւերագրերը, յատկապէս թուրք պաշտօնական վաւերագրերը իրենց սկզբնական թէ՛ պարզութեան եւ թէ՛ բարդութեան մէջ: Այս պաշտօնական վաւերագրերը առաջին անգամ ըլլալով լոյս կը տեսնեն այս համառօտ հատորին մէջ:

Սկզբնաղբիւր վաւերագրերու բնագիրները, զանազան լեզուներով թարգմանութիւնները բաղդատուած են իրարու հետ:

Խորհրդակցած է կարող պատմագէտներու հետ, վաւերագրեր թարգմանող մասնագէտներու, քննադատներու, քաղաքագէտներու հետ որոնք իրենց գրութեանց մէջ շատ բան ծածկած են:

Փորձած է մօտենալ թրքական դիւաններու մօտ 296 թղթածրարներուն. հանդիպած է Թուրքերու, մասնաւորապէս Թուրք Պատերազմական Ատեանէն վերապրողի մը հետ:

Պատրաստեց

ԳՐԻԿԷՐ

Ամէն իրաւունք վերապահուած է գրողին:
Ոչ ոք թոյլատրուած է մասնակի կամ ամ-
բողջական հատուածներ վերարտադրել
կամ թարգմանել առանց կանխապէս գը-
րաւոր արտօնութիւն առնելու:

Krieger

P. O. Box 357

Forest Hills, N. Y. 11375

**YOZGADI HAYASBANUTIAN
VAVERAKRAGAN BATMUTIUN**

(Documentary History of the Armenocide in Yozgat.)

Copyright © 1980 by Krieger.

Library of Congress Catalog Card Number 79-693349.

No part of the documents published in this book for the first time may be reproduced or translated in any language without written permission from the publisher.

Printed in the United States of America.

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Էջ

Նախաբանի տեղ թրքական խոստովանութիւն	11
Նիւթերու ցանկ	
Ներածութիւն	
Խոստովանութիւններ	13
Վաւերագրերու ուսումնասիրութիւն	31
Պատերազմական ատեաններ	39
Օսմանեան Մերակոյտը եւ Երեսփոխանական ժողովը մեծագոյն խոչընդոտ արդարութեան	46
Թուրք Պատերազմական Ատեանը կը հաստատէ թուրք պաշտօնական վաւերագրերու վաւերականութիւնը	56
Ո՞ր են վաւերագրերը	67
Հայասպանութեան վերաբերեալ վաւերագրերու հաւաքում.	81
Գլուխ Ա. Եոզղատ գաւառ 1914ին	99
Գլուխ Բ. Զինուորական եւ քաղաքային նուիրապետութիւնը Անգարայի նահանգին եւ Եոզղատի գաւառին մէջ.	102
Գլուխ Գ. Զինուորական եւ քաղաքային ինչխանու- թիւններէն գրեազաս՝ Երիտասարդ Թուրքերու Կուսակցութիւնը	104
Գլուխ Դ. Զինահաւաք	112
Գլուխ Ե. Եոզղատի Հայերու կոտորածին յապաղումը	117

Գլուխ 2. Ճէմալ Պէյ եւ Սալիմ Պէյ ալ Պատասխանատու Եոզղատի Հայերու կոտորածին	130
Գլուխ 3. Կոտորածի պատրաստութիւն եւ արդարացում	138
Գլուխ Ը. Կրօնափոխութիւն	162
Գլուխ Թ. Ճէմալ Պէյի վկայութիւնը	176
Գլուխ Ժ. Առաջնորդ Ներսէս Դանիէլեանի Եպիսկոպոսական մատանին	185
Գլուխ ԺԱ. Հայ պաշտօնեաներու պաշտօնանկութիւնը	198
Գլուխ ԺԲ. Արդարութեան նախարարի մեծ դերը	207
Գլուխ ԺԳ. Երկու տեսակ Թէչքիլաթը Մախսուսա	215
Գլուխ ԺԴ. Տեղահանութիւն եւ Կոտորած գործնականապէս նոյնիմաստ	265
Գլուխ ԺԵ. Պաշտօնական կահացուցակ	273
Գլուխ ԺԶ. Գերման Զօրավարներ կը ստորագրեն Հայերու Տեղահանութիւնը	290
Գլուխ ԺԷ. Թուրք Պատերազմական Ատեանի Մահավճիռը	297
Գլուխ ԺԸ. Մահավճիռի վերլուծումը	305
Գլուխ ԺԹ. Կառավարիչ Քէմալ Պէյի կախաղանը	322
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾՆԵՐ	
Ա. Եոզղատի Զօրակայքի Հրամանատար Հազարապետ Սալիմ Պէյի պաշտօնական վկայութիւնը	341
Բ. Պաշտօնական Հարցարան	365
Թէվֆիգ Պէյի	365
Քէմալ Պէյի	371
Քէմալ Պէյի եւ Թէվֆիգ Պէյի	375
Ֆէյեազ Պէյի	378
Շահապէտտին Պէյի	381
Պատերազմական Նախարարութեան	385

Գ. Րատի Պէյի պաշտօնական վկայութիւնը	387
Դ. Եոզղատի Աւագ Թուրք Միւֆթէրի Րիֆաաթի խնդրագիրը	396
Ե. Քէմալ Պէյի պաշտօնական վկայութիւնը	404
Զ. Էօթէնի Վառվառեանի պաշտօնական վկայութիւնը	422
Է. Հայ զինուոր Արտաշէս Թաշճեանի պաշտօնական վկայութիւնը	431
Ը. Եոզղատի ներկայացուցիչ Երեսփոխան Շաքիր Պէյի պաշտօնական վկայութիւնը	446
Թ. Եոզղատի Միւթէսարըֆ Լեւոն Էֆէնտիի վաւերագրական տեղեկագիրը	449
Անձնանուններու ցանկ	455

ՆԱԽԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

ԹՐԲԱԿԱՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆ

Պոլիս հրատարակուող թուրք կիսապաշտօն Ալեմտար օրաթերթը ակնարկելով թուրք Պատերազմական Ատեանի արձակած առաջին մահավճռին կը հաստատէր թէ Պոլիս արդարութեան Պալատին ճակատը ոսկետառ կը փայլի հետեւեալ նշանաբանը.

«ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱՔԱՐՆ Է:»

Ալեմտարի խմբագիրը հարց կու տար. «Արդե՞օք թուրք ազգը արդարութիւն կ'ընէ:» Ալեմտար այս հարցումին կը պատասխանէր թէ անոնք որոնք քարոզչութիւն կ'ընեն ազգին դէմ որ թուրք կառավարութիւնը հաստատած էր իբր պետական մնայուն քաղաքականութիւն անարդարութեան կիրարկումը ոչ-իսլամ ազգերու դէմ: Արաբներն ալ նկատուած էին ոչ թուրք:

Ալեմտար կը շարունակէր իր խոստովանութիւնը. «Տեղահանութեան եւ կոտորածներու դատավարութեան ընթացքին հաստատուած խժոժութիւնները երեւան հանեցին իրենց ամբողջական մերկութեամբ թէ այս երկրին մէջ իրաւունք եւ արդարութիւն չէ որ կը տիրեն, այլ կեղեքում ու ոճիր կը կազմեն կառավարութեան որդեգրած վարքագիծը:

«Զփորձենք Հայերուն վերագրել յանցանքը, որովհետեւ չըկարծենք որ աշխարհ ապուշ է:

«Կողոպտեցինք ինչքերը այն մարդերուն զորոնք տեղահանեցինք եւ ջարդեցինք:

«Գողութիւնը իբր օրէնք վաւերացուցինք մեր խորհրդարանին եւ Մերակոյտին մէջ:

«Մեր Երեսփոխանները եւ մեր Մերակուտականները անկանոն ջրհանկիրներու (Թուլումպաճի Գ.) զօրանոցին անդամներ ընտրուած չէին:

«Մեր Արդարութեան Նախարարը բանտերու դռները բացաւ:

«Կազմակերպեցինք հրոսախումբեր մորթելու համար հայ մանուկները, ծերերը, այրերն ու կիները:

«Այսուհանդերձ մեր Արդարութեան նախարարը բարձր կըրթուիւն ստացած էր:

«Այս բոլորը մենք ըրինք:

«Միութենականներու անկումէն ետք ի՞նչ կ'ընենք մենք վերջնականապէս հեռանալու համար այս անցեալէն: Ապացո՞յց կուտանք ազգային կորովի մը կիրարկելու համար օրէնքը այն հրոսախումբի պետերուն դէմ որոնք ոտնակոխ ըրին Արդարութիւնը եւ քուրջի վերածեցին մեր պատիւը եւ մեր ազգային գոյութիւնը:»¹

1. Արարատու Քրքերէն Ալեմտարէն գաղղիերէն թարգմանութիւնը տես La Renaissance, թիւ 139, ԴՆ. 14 Մայիս 1919: Ալեմտար թուրք կառավարութեան կիսապաշտօն թերթն էր, Բարձրագոյն Դրան եւ Սուլթանի Պալատին բանբերը:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Ուսումնասէր հետազօտողը կրնայ թուրք պաշտօնական եւ անպաշտօն խոստովանութեանց հատորներ կազմել եթէ ժամանակ եւ դրամ նուիրէ եւ լրջօրէն աշխատի:

Խալիտէ էտիպ Հանըմ 21 Հոկտեմբեր 1918 կիսապաշտօն յայտարարութիւն մը հրատարակեց Վազիթ թերթին մէջ:

«Մեր գօրաւոր օրերուն՝ քրիստոնեաները եւ մասնաւորաբար Հայերը միջնադարեան դրութեամբ աքիստեցանք բնաջնջել ծառայութիւն մատուցանելու համար թուրքերուն:

«Այսօր մեր ազգային կեանքի ամէնէն տխուր եւ սեւ օրերը կ'ապրինք: Ամերիկա եւ Անգլիա մեզ կը նկատեն տէրութիւն մը, որ իր անմեղ հպատակները եւ անոնց զաւակները ջարդած է:

«Այժմեան մեր կառավարութիւնը կը յայտարարէ թէ Հայերը իրենց տեղերը պիտի վերադարձնէ:

«Կը հաւատանք կառավարութեան բարեացակամութեան, բայց չենք հաւատար որ նահանգներու գործադիր իշխանութիւնը պիտի կարենայ այս գործը գլուխ հանել արդարութեան սահմանին մէջ:

«Օտարներն ալ այս կարծիքն ունին:

«Եւ որպէսզի կարելի ըլլայ հաւատք ընծայել թէ մեր կառավարութիւնը իսկապէս որոշած է հայերը իրենց տունները վերադարձնել, հարկ է հայկական հարցին մէջ Հայերու նպաստաւոր թուրքերէ, ինչպէս նաեւ Հայերէ եւ Ամերիկացիներէ խառն յանձնաժողով մը կազմել եւ անոր տալ ամէն իրաւասութիւն:»¹

Աւելի ուշ, Խալիտէ էտիպ Հանըմ ԵԷԱԻ Կիւնի մէջ շատ կարեւոր յօդուած մը գրեց, դատապարտելով Երիտասարդ թուրքերու կուսակցութիւնն ու կառավարութիւնը Հայերու դէմ գործուած ոճիրներու մասին, որոնք կը ծանրանան ամբողջ թուրք ժողովուրդին վրայ: Ան իր յօդուածը կը վերջացնէր ըսելով. «Քաղաքակրթուած ժողովուրդները պէտք չէ ենթարկուին թուրքերու ո-

դորմածութեան. Թուրքերը ապացոյց տուին որ իրենք անկարող են քաղաքակրթութիւնը կառավարութիւն մը կազմելու:»²

Նախապէս՝ Հալէպի ապա Գոնիայի Կուսակալ Ճէլալ Պէյի վկայութիւնը

Ճէլալ Պէյ՝ Պոլիս հրատարակուող Վագիթ Թուրք օրաթեր-
թին ըրաւ հետեւեալ յայտարարութիւնները, որոնցմէ կը քաղենք
մաս մը:

«Հայերու տեղահանութիւնը սկսաւ ամէն կողմ:

«Սկիզբը մենք դէպի Գոնիա ղրկեցինք այն Հայերը որոնք կը
հասնէին (Հալէպ Գ) ամէն կողմերէ:

«Իսկոյն հրաման ստացանք (Պոլսոյ կառավարութենէն Գ)
զանոնք Տէր Զոր ղրկելու:

«Կը խոստովանիմ թէ ես չէի հաւատար որ այս հրամանները
եւ գործողութիւնները կը հետապնդէին Հայերու բնաջնջումը:
Որովհետեւ չէի կրնար ենթադրել թէ մեր կառավարութիւնը կրնայ
երբեք կարող ըլլալ այս կերպով բնաջնջել իր իսկ հպատակները,
որոնք իր իսկ մարդկային դրամագլուխը կը կազմեն եւ որոնք
պէտք է նկատուին երկրին գլխաւոր հարստութիւնը:

«Եւ ես կարծեցի թէ այս միջոցառումները տեղի կ'ունենային
գինուորական պատճառներու համար ժամանակաւորապէս Հայե-
րը ռազմաճակատի գօտիներէն հեռացնելու դիտաւորութեամբ:

«Եւ այս պատճառով հեռագիր ղրկեցի ներքին գործերու նա-
խարարին խնդրելու համար մասնաւոր գումարներ՝ բնակարան-
ներ կառուցանելու եւ անոնց մէջ հաստատելու համար (տեղա-
հանուած Գ) Հայերը:

«Փոխանակ դրամական յատկացումներու՝ ինձի ղրկեցին
մարդ մը «տարագրեալները տեղաւորելու համար գործակատար»
տիտղոսով, որ իրապէս պաշտօն ունէր տարագրելու (տեղա-
հանուած Գ) Հայերը զանգուածային կերպով:

1. Ժամանակ, 22 Հոկտեմբեր 1918:

2. Լա Րընէսանս, Թիւ 13, Կիրակի, 22 Դեկտեմբեր 1918, առնուած
Ենի Կիւնէն:

«Հեռագրով ու նամակով շարունակ յիշեցուցի Բարձրագոյն Դրան որ այս միջոցառումները որոնք կը գործադրուէին Հայերու դէմ, ամէն տեսակէտով հակառակ էին երկրի շահերուն:

«Ի մէջ այլոց գրեցի հետեւեալը. «Հայ ցեղը (Թուրքիոյ Գ) բնակչութեան կարեւոր մաս մը կը կազմէ:»

«Հանրային հարստութեան գրեթէ քառորդը Հայերու ձեռքն է: «Հայերը իրենց ձեռքին մէջ ունին երկրի վաճառականութեան եւ ճարտարարուեստին գրեթէ կէսը:

«Բնաջնջել (Հայերը Գ) համագոր է կայսրութեան քանդումին, կորուստ մը որ կարելի պիտի չըլլայ վերագտնել դարերու ընթացքին:

«Եթէ աշխարհի վրայ մեր բոլոր թշնամիները իրարու միանային մեզի դէմ եւ ուզէին այսպիսի մեծագոյն կորուստ մը պատճառել մեզի, պիտի չկարենային յաջողիլ:

«Կառավարութենէն ոչ ոք ուզեց լսել իմ խորհուրդս:

«Պոլիս գացի եւ ջանացի հասկցնել իսկական իշխանութեանց այս նախաձեռնութեան վնասները:

«Դժբախտաբար, ոչ ոք ինծի մտիկ ըրաւ:

«Իմ կարծիքս երբեք չծածկեցի: Պոլիս եւ Գոնիա ամէնուն յայտարարեցի որ ես այս միջոցառումը մեր երկրին համար կործանարար կը գտնեմ եւ չեմ կրնար մասնակցիլ անոր:

«Այս յայտարարութիւնս կրկնեցի Գոնիայի երեսփոխաններուն որոնք այն ատեն Գոնիա կը կենային: Այս երեսփոխաններէն մին մայրաքաղաքէն վերադարձին ինծի հաղորդեց Կեղրոնական Կոմիտէի անդամներէն մէկուն (Նազըմ Պէյի Գ) խնդակցութիւնը թէ՛ այս միջոցառումները վճռուած էին Կեղրոնական Կոմիտէի խորախորհուրդ կշռադատումէն ետք եւ թէ անոնք չէին կրնար որեւէ փոփոխութեան ենթարկուիլ, եւ թէ Հայերու տեղահանութիւնը, որ այժմ տեղի կ'ունենայ, մաս կը կազմէ (Թուրք Գ) ազգային գաղափարականին, եւ թէ ես ալ պարտաւոր էի այս գաղափարականին զոհել իմ անհատական համոզումներս:

«Երեսփոխանը ինծի զգացուց որ եթէ հակառակէի այս ձեւով, իմ տեղս ուրիշ մը պիտի ղրկուէր (Հալէպի Կոնսակալ Գ):

«Այս բոլոր սպառնալիքները չկրցան փոխել իմ ընթացքս...»³

3 Լա Ռընէսան, Թիւ 5, Ուրբ. 13 Դեկտեմբեր 1918, Թարգմանուած Վազիթ Թուրք օրաթերթէն:

Կիսապաշտօն Ալեմտար հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի Սաիտ Հալիմ եւ Թալաաթ Փաշաներու մասին.

«Կախեցին, սպաննեցին, աքսորեցին, մորթեցին եւ միեւնոյն ատեն անոնք Հայերը մորթել, աքսորել եւ սպաննել տուին:»

«Անոնք կրկնակի մարդասպաններ են որովհետեւ հրամաններ արձակեցին սպաննելու եւ սպաննեցին:»⁴

Թուրք Հատիսաթ օրաթերթը կը բացատրէ Հայերու տեղահանութեան օրէնքը. «Կոտորածներու հեղինակները ստիպեցին կառավարութիւնը որ պատրաստէ եւ հրատարակէ տեղահանութեան օրէնքը: Եւ իրականացնէ կոտորածի գործը:

«Եթէ անոնք ատեանի առջեւ հանուին, Օսմանեան Կայսրութեան ժողովուրդը կրնայ քաղաքակրթուած աշխարհէն արդարութիւն պահանջել:»⁵

Թուրք սպայ Ահմէտ Պէյ պաշտօնապէս վկայեց հետեւեալը.

«Գիշեր ատեն զինուած մարդիկ եկան զիս արթընցնելու: Ինծի յանձնեցին կնքուած պահարան մը, որ կը պարունակէր Հայերու տեղահանութեան հրամանը:

«Իմ հրամաններուս ենթակայ քաղաքային պաշտօնեայ մը կարգեցին: Ինծի տրուած էր լիազօր իրաւասութիւն խնայելու նոյն պաշտօնեային կեանքը, եւ կամ զայն սպաննելու, եթէ չհնազանդէր իմ հրամաններուս:

«Նոյն իրաւունքը տրուած էր նաեւ զինուորական հրամանատարին որ իմ մեծաւորս էր. ասիկա կրնար զիս մեռցնել եթէ չկատարէի իր հրամանները: Այսպէս է դրութիւնը բարձրագոյն հրամանատարէն սկսեալ մինչեւ ամէնէն ստորակարգ սպան:

«Հրամանը բացարձակ էր, եւ իբր զինուորական ես հնազանդեցայ:»⁶

Հալէպի կուսակալ Ճէլալ Պէյ ներքին գործերու նախարար Թալաաթ Պէյէն Սեպտեմբեր 1914ին ստացած էր մասնաւոր հրաման տարագրելու Զէյթունի Հայերը:

Ժամանակ, 18 Նոյեմբեր 1918, Ճէլալ Պէյի յայտարարութիւնը:

4. Լա Ռընէսանս, Թիւ 127, Դշ. 30 Ապրիլ 1919:

5. Նոյն:

6. Նոյն, Թիւ 114, Կիրակի, 13 Ապրիլ 1919:

Նոր Կեանք, Թիւ 168, 13 Ապրիլ 1919: Տասներորդ նիստ:

Թիսնապետ Ահմէտի վկայութիւնը:

Իսթիքլալ Թուրք թերթը «Արդար ըլլանք» յօդուածով կը հարցնէ. «Ինչո՞ւ համար սահմանադրութիւն հաստատեցինք:

«Միթէ՞ մեր նպատակը չէր վերջ տալ բռնակալութեան, զեղծումներու, յոռի վարչութեան, անարդարութեան, շահապաշտութեան... եւն:

«Այս հարցերուն պատասխանենք մեր ձեռքերը դրած մեր կուրծքերուն վրայ: Այսպիսի նախաձեռնութեան մէջ որեւէ յաջողութիւն արձանագրեցի՞նք:

«Ընդհակառակը, մենք հնարաւորութիւն ցոյց տուինք բազմացնելու անարժան դէպքեր զորոնք անհետացնել որոշած էինք եւ պակսեցնել մեր չարագործութիւնները:

«Համաշխարհային առաջին պատերազմը մեր մէջ յառաջացուց անասնութեան եւ անբարոյականութեան ոգին մինչեւ վերին աստիճան:

«Ուրանալ դառն ճշմարտութիւնը կը նշանակէ ուրանալ արեւու լոյսը:

«Այսօր մենք կը նմանինք նաւու մը որ ալիքներով ծածկուած է, եւ կորսնցուցած է իր նաւավարը եւ դեկը:

«Մենք առանձին մնացած ենք, քիչ ատենէն նաւը պիտի ոչընչացնենք, մեր նուիրական շահն ու կեանքը պիտի կորսնցնենք:»⁷

* * *

Տիվանիէի երեսփոխան Ֆուատ Պէյի խոստովանութիւնը.

Օսմանեան Խորհրդարանի մէջ 4 Նոյեմբեր 1918ին, Հիւսէին Ճահիտ Պէյի նախագահութեան տակ գումարուած երեսփոխանական նիստի ընթացքին քննուեցան Հայերու տեղահանութիւնն ու կոտորածը:

Տիվանիէի երեսփոխան Ֆուատ Պէյի տասն յօդուածներով պահանջազիրը կարդացուեցաւ, որ կը դատապարտէր Սաիտ Հալիմ եւ Ահմէտ Թալաաթ Փաշաներու երկու դահլիճները եւ կը պահանջէր անոնց անդամները յանձնել բարձրագոյն ատեանի դատավարութեան:

Ֆուատ Պէյի ամբաստանագրին հինգերորդ յօդուածը կ'ըսէր.

«Մարդկային օրէնքներու եւ մասնաւորապէս երեսփոխանա-

7. Լա Բրճեսան, Թիւ 173, Շր. 22 Յունիս 1919:

կան ժողովի ոգիին հակառակ առժամեայ օրէնքներ հրապարակելով երկիրը ոճիրներու թատերավայր դարձուցինք:»⁸

* * *

Մերակուտական Ահմէտ Րիզայի խնդրագիր պահանջը

Ահմէտ Րիզա Պէյի նախագահութեան տակ Օսմանեան ծերակոյտը նիստ գումարեց 2 Դեկտեմբեր 1918ին: Նախագահը կարողաւ տուաւ իր գրաւոր պահանջը. «Պատերազմի մեր մասնակցութենէն (30 Հոկտեմբեր 1914 Գ) մինչեւ Թալասթ Փաշայի դահլիճին անկումը (7 Հոկտեմբեր 1918 Գ) կառավարութեան կողմէ գործուած սխալներուն եւ ոճիրներուն, ջարդի, հրապարակային ոճրագործութիւններու, անձնական ապահովութեանց, կալուածներու եւ շէնքերու բռնագրաւումի պէս բոլոր Օսմանցիներուն հանդէպ հարստահարութիւններ եւ ոճիրներ գործուած ըլլալու համար պահանջած էի որ ընդհանուր դատախազութիւնը հանրային իրաւանց անունով դատ բանայ եւ ժամ առաջ երեւան հանուին ոճրագործներն ու արդարութեան յանձնուին:

Այս Թագրիրը Մերակոյտին որոշումով 25 Նոյեմբեր 1918ին ղրկուեցաւ գործադիր իշխանութեան:»⁹

Ահմէտ Րիզա Պէյի պահանջագրին պատասխանելով արդարութեան նախարար Ալի Մուլլա Պէյ Հայերու կոտորածին պատասխանատուները դասաւորեց հետեւեալ կերպով.

«1. Իսկական յանցաւորները որոնք պիտի դատուին բարձր դատարանի մը առջեւ եւ որոնց վրայ կառավարութիւնը որեւէ իշխանութիւն պիտի չունենայ:

«2. Պաշտօնեաները որոնց մասին տարակարծութիւն կայ Նախարարներու Խորհուրդին եւ Պետական Խորհուրդին միջեւ: Կառավարութիւնը կ'ուզէ որ անոնք դատուին արտակարգ դատարաններու կողմէ մինչդեռ Պետական Խորհուրդը կը պնդէ որ անոնք դատուին պաշտօնեաներու համար ի զօրու եղող սովորական դատավարութեամբ:

8. Ժամանակ, 5 Նոյեմբեր 1918:

9. Նոյն, 13 Դեկտեմբեր 1918:

«3. Հասարակ ժողովուրդը որու մասին ոչ մէկ որոշում պիտի առնուի առ այժմ: Այս դասակարգի յանցաւորները պիտի դատուին հասարակ դատարաններու կողմէ հետզհետէ երբ անոնց դէմ դատ բացուի:

«Այն ոճիւրները որոնք գործուած են ամբոխի զանգուածներու կողմէն պաշտօնեաներու հաւանութեամբ եւ մեղսակցութեամբ: Ասոնց դատավարութեան մասին ալ տարակարծութիւն կայ:»¹⁰

Արդարութեան նախարար Ալի Պէյ հետեւեալ յայտարարութիւնն ըրաւ Մերակոյտի նիստի ընթացքին Ահմէտ Րիզա Պէյի պահանջի ընթերցումէն ետք. «Տարագրութեան ընթացքին՝ ջարդ ընողները կամ ջարդին մասնակցողները, անոնք կուսակալ ըլլան թէ զինուորական, ամէն պարագայի տակ սովորական անձերու նման պարզ դատարաններու առջեւ պիտի դատուին:

«Օրէնքի մէջ տրամադրութիւն մը կայ, որու համեմատ զինուորական պաշտօնեաները առանց արտօնութեան չեն կրնար դատի քաշուիլ: Իմ պնդումիս վրայ այդ տրամադրութիւնը ջնջուեցաւ:

«Պաշարման վիճակ գոյութիւն չունեցած տեղերը այդ զինուորականները պարզ դատարաններու կողմէ պիտի դատուին:

«Վստահ եղէք որ կառավարութիւնը միտքը դրած է վճռապէս պատժելու յանցաւորները:»¹¹

* * *

Նոյն առթիւ ներքին գործերու նախարարը դատապարտեց Սաիտ Հալիմ եւ Թալաաթ Փաշաներու զոյգ դահլիճները հետեւեալ յայտարարութեամբ.

«...Կառավարութիւն մը պէտք է հետապնդէ միայն յանցաւորները: Յաւալի է ուրեմն որ մեր այն ատենի ղեկավարները ներչնչուած աւագակուլներէ՝ տարագրութիւնը կիրարկեցին այնպիսի ձեւով որ նոյնիսկ ամէնէն յանդուգն եւ արիւնարբու աւագակները պիտի չկարենային ընել այդպէս... Կառավարութիւնը որ հրամայեց Հայերը դէպի Տէր Զոր աքսորել, ոչ իսկ մտածած էր զանոնք տեղաւորելու եւ սնունդ հայթայթելու անոնց՝ արարական ցեղախումբերու մէջ:

10. Լա Րընէսան, Թիւ 2, Գշ. 10 Դեկտեմբեր 1918:

11. Ժամանակ, 25 Դեկտեմբեր 1918:

«Ի՞նչ էր կառավարութեան նպատակը...»

«Դժբախտաբար կարելի չէ ուրանալ եւ կամ հարցը անտեսել:

«Ուզեցին բնաջնջել (Հայերը Գ) եւ բնաջնջեցին: Ինչպէս որ կարելի չէ ծածկել որ (բնաջնջումի Գ) որոշումը տրուեցաւ Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի ազդեցիկ անդամներու կողմէ եւ գործադրուեցաւ կառավարութեան կողմէ...»

«Անոնք նախընտրեցին բնաջնջել Հայերը:»¹²

* * *

Թուրք օրաթերթ Թասֆիհի Էլքեսար «Պալատէն դէպի բանտի ջնտան» յօդուածով կը դատապարտէ կուսակալներն ու իշխանութիւնները:

«Իսկապէս ցաւալի է տեսնել որ այս անձերէն շատերը ասկէ երկու ամիս առաջ ամէնուն կողմէ պատիւի եւ փառքի կ'արժանանային մեր մեծագոյն նահապետներու մէջ եւ այսօր բանտ կը տարուին իբր հասարակ ոճրագործներ: Դժուար է հասկնալ թէ ինչու այս անձերը չմտածեցին թէ օր մը իրենք հաշիւ պիտի տային այն բոլոր ոճիրներուն համար որոնք գործուեցան Թալաաթ Փաշայի կառավարութեան կողմէ, նոյնիսկ եթէ պատերազմէն մենք յաղթական դուրս գայինք:»¹³

Թագաժառանգ իշխան Ապտիւլ Մէճիտի յայտնութիւնները Morning Postի թղթակցին:

«Արդէն ծերացած Սուլթան Մէհմէտ Ե. քաղաքային հարցերով չէր զբաղեր եւ Երրոպայի քաղաքական հարցերու մասին տեղեկութիւն չունէր: Իր կեանքը կ'անցնէր հարէմի մէջ եւ երբեք հակառակած չէր Երիտասարդ Թուրքերու Կեդրոնական Կոմիտէի: Համաշխարհային առաջին պատերազմի սկիզբը ես իմ կարելիս ըրի Թուրքիան չէզոք պահելու: Այս մասին Սուլթանի հետ խօսեցայ. պարզ ժամանակի վատնում էր:

«Կոտորածները ամէնէն անջնջելի արատներն են որոնք մեր ազգն ու ժողովուրդը նսեմացուցին:

«Կոտորածը Թալաաթի եւ էնվէրի գործն էր:

12. Լա Ռըմեսան, թիւ 6, Շք. 14 Դեկտեմբեր 1918:

13. Լա Ռըմեսան, թիւ 7, Կիրակի, 15 Դեկտեմբեր 1918:

«Բնաջնջումի գործը սկսելէն առաջ էնվէրի հարցուցի թէ կոտորածի ծրագիր ունէին:

«Ան պարզապէս պատասխանեց թէ այս մասին վճռական որոշումներ կային որոնք իրենց ծրագրին մաս կը կազմէին:

«Սուլթանին դիմեցի աղաչելով որ միջամտէ: Խոստացաւ խօսիլ էնվէրի սակայն մեծ բան չէր սպասեր:

«Եթէ Գերմանիա ուզէր, կրնար այս սպանդները արգիլել. բայց այս ուղղութեամբ ոչինչ ըրաւ:»¹⁴

* * *

Երիտասարդ Թուրքեր, Թէշքիլաթը Մախսուսալի հրոսակներ, եւ տասն հազար Թուրք ամբոխ 11 Ապրիլ 1919ին ազգային թաղում կազմակերպեցին կախաղան բարձրացած կառավարիչ Քէմալ Պէյի:

Թուրք պատերազմական ատեանը որ մահուան դատապարտած էր Թուրք ջարդարար կառավարիչը, պահանջեց կառավարութենէն որ արգիլէ նման ցոյցեր ոճրագործի մը թաղումին համար:

Թուրք կիսապաշտօն Ալէմտար կառավարիչ Քէմալի դատապարտութիւնը կը բաղդատէ Թուրք ազգին դատապարտութեան հետ որ դատուելու վրայ է Բարիզի Խորհրդածոյողովէն.

«Ի՞նչ են տեղահանութիւն եւ կոտորած, կը հարցնէ Թուրք թերթը:

«Յիմար ծրագրի մը գործադրութիւնը քանի մը գաղափարապաշտ հայրենասէրներու կողմէ որոնք մէկ ազգի խաբուսիկ արտաքին պատրանքէն տարուած էին:

«Բնաջնջումի այս քաղաքականութիւնը իրագործուեցաւ կոտորածներով եւ կողոպուտներով:

«Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէն եւ իր գործադիր մարմինը, Նախարարներու Խորհուրդը, ինչպէս նաեւ պաշտօնեաները ամէնավերէն ամէնավար պատասխանատու են:

«Երբ Հոս Պատերազմական Ատեանը տարագրութեան եւ կոտորածի ոճիրները կը դատէ, մեր կառավարութիւնը եւ Ազգն ալ կը դատուին անդին Բարիզի Գերագոյն Ատեանի առջեւ: Հոս ապ-

14. Նոյն, թիւ 10, Դշ. 18 Դեկտեմբեր 1918:

րողներ անշուշտ Բարիզ պիտի հասցնեն արձագանգը այն հրատարակութեանց որոնք ի նպաստ ոճրագործներու ցոյցերը կը գովեն եւ համակրանքի զգացումներ կը յայտնեն անոնց հանդէպ:

«Ոճրագործները ազատելու փորձերը, մեծագոյն սխալները ինչպէս համակրանքի ցոյցեր կախաղան բարձրացած ոճրագործի մը հանդէպ չեն կրնար հաշտուիլ մեր ազգային պատուին հետ, այլ նաեւ մեր պետութեան շահերը կը վտանգեն:

«Նորհրդարանը եւ Մերակոյտը պաշտօն ունէին օրէնքներ դնելու եւ զանոնք պահպանելու, սակայն անոնք լքեալ գոյքերու օրէնքը մէջտեղ հանեցին եւ օրինական ձեւ տուին կողոպուտին:

«Մեզի համար փրկութեան միակ միջոցը կը կայանայ հեռու մնալ կոտորածէներէն, բարձր աղաղակել քաղաքակրթուած աշխարհին առջեւ թէ իսկապէս եւ փաստացի կերպով արդարութիւնը պիտի կիրարկենք բոլոր անոնց որոնք յանցաւոր են:

«Եթէ Պայազիտի հրապարակը մեր ոճրագործներուն կախաղանները չտեսնէ, Բարիզ մեր պետութեան եւ ազգային դատապարտութեան վայրը պիտի ըլլայ:»¹⁵

* * *

Թրքական օրաթերթ Սապահ բաց նամակ մը ուղղած է արդարութեան նախարար Փիրիզատէ Իպրահիմ Պէյի ուղղելով անոր սուր հարցումներ. «Միթէ՞ դուն Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան հրոսախումբին պետ Թալաաթի հետ չէիր:

«Միթէ՞ հրոսապետ Թալաաթ չէր որ քեզ Սալոնիկի կուսակալ ըրաւ, եւ անկէ քեզ կանչեց արդարութեան նախարար ըլլալու, հուսկ ան քեզ ծերակուտական ըրաւ:

«Միթէ՞ դուն չէիր որ ամէն առաւօտ անցնելով քու բարերար տիրոջը Թալաաթի քովէն կը ստանայիր, իբր արդարութեան նախարար, բռնակալին հրամանները:

«Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութեան հրոսապետներու ժողովատեղի կեդրոնին մէջ առնուած որոշումին համաձայն չէ՞ր որ բանտերէն ազատ արձակել տուիր ամէնէն սարսափելի ոճրագործները՝ միակ նպատակով մը Հայերը իրենց օրինաւոր բնակարաններէն դուրս արտաքսելու, եւ հակառակ անոնց բացարձակ անմեղութեան, զանոնք բնաջնջել տուիր վայրագութեամբ:

15. Լա Ռընէսան, Թիւ 116, Դշ. 16 Ապրիլ 1919:

«Միթէ՞ դուն չէիր որ կազմակերպեցիր ամէնավայրագ ոճրագործները, վայրենի հրոսակները, որոնք Պոլսոյ կեդրոնական բանտի կալանաւորք էին, միեւնոյն ատեն հրամաններ ղրկելով գաւառները (բանտերէն ոճրագործները ազատ արձակելու Գ) :

«Միթէ՞ ոճրագործներու այս հրոսախումբը չէր որ կազմուեցաւ եւ կազմակերպուեցաւ վերաքննիչ ատեանի ընդհանուր դատախազի գրասենեակին մէջ արդարութեան նախարարութեան դահլիճին կից :

«Դուն չէիր միթէ՞ որ նշանակեցիր ընդհանուր դատախազ մը եւ բարձրաստիճան սպայ մը պատերազմական նախարար էնվէրի կողմէ չկանչուեցա՞ւ արիւնարբու ոճրագործներու հրոսակներ կազմելու :

«Միթէ՞ բժիշկ մը պաշտօն չստացաւ, քու փափաքիդ համաձայն, քննելու եւ որոշելու ոճրագործներու Ֆիզիքական կարողութիւնները բնաջնջումի բարբարոսական գործին համար : Միթէ՞ այս հրոսախումբին կազմութիւնը շաքաթներ չտեւեց :

«Նոյն շրջանին՝ բանտի արիւնարբու ոճրագործները օրէ օր չէի՞ն գար հաւաքուիլ (արդարութեան պալատին Գ) գաւիթին մէջ ճիշդ այն տեղը որ կը գտնուի ատեանի եւ ընդհանուր դատախազի խորհրդակցութեանց եւ ամբաստանութեանց սենեակին միջեւ :

«Միթէ՞ դուն չէիր որ տուիր, քու տիրոջդ Թալաթի հետ համաձայնելէ ետք, հրամաններ եւ հրահանգներ անձնակազմի տնօրէնին անմիջապէս պաշտօնազրկելու հայ պաշտօնեաները այն տեղերէն ուրկէ Հայերը պիտի տարագրուէին ապահովելու եւ փութացնելու համար արտաքսումը եւ բնաջնջումը, ինչպէս նաեւ ատեաններու հայ դատաւորները, եւ նահանգներու գլխաւոր քաղաքներու, գաւառներու եւ գիւղերու հայ բնակչութիւնը :

«Միթէ՞ դուն չէիր որ կը հրճուէիր հայ դատաւորներու եւ հայ ժողովուրդի սպանդի տեսարանին առջեւ որ կը գործադրուէր տապարի, ուրագի, եւ բրիչի հարուածներով :

«Ո՞ւր եւ ո՞ր ատեաններու մէջ այսօր իրենց պաշտօնները կը վարեն նահանգներու, գաւառներու եւ գիւղերու հայ դատաւորները, եթէ իսկապէս ասոնք չեն սպաննուած հրոսախումբերու կողմէ : Ուղղամիտ վկաներ, Աստուծոյ սիրոյն համար, ճշմարտութիւնն ու ապացոյցները երեւան պիտի հանեն : »¹⁶

16. Լա Ռընէսան, Թիւ 40, Կիրակի, 19 Յունուար 1919. Թարգմանուած

Վարչապետ Տամատ Ֆէրիտ Փաշայի պաշտօնական յուշագիրը
Բարիզի Վեհաժողովին.

«Պատերազմի ընթացքին գրեթէ ամբողջ քաղաքակրթուած
աշխարհը յուզումով ցնցուեցաւ լսելով զրոյցները այն ոճիր-
ներուն որոնք գործուեցան Թուրքերու կողմէ:

«Ինձմէ շատ հեռու է այս ոճիրները խեղաթիւրելու գաղափա-
րը, ոճիրներ որոնք մարդկային խիղճը սոսկումով ընդմիշտ ցնցե-
լու բնոյթն ունին:

«Դեռ աւելի ես պիտի չուզեմ մեղմացնել այս մեծ ողբերգու-
թեան հեղինակներու յանցաւորութեան աստիճանը:

«Նպատակ ունիմ աշխարհի առջեւ պարզելու, փաստական
տուեալներով, թէ որոնք են ճշմարիտ պատասխանատու հեղինակ-
ները այս սարսափելի ոճիրներուն...»

«Ժամանակէ մը ի վեր ճշմարտութիւնը թափանցել սկսաւ եւ-
րոպական հանրային կարծիքէն ներս: Պոլսոյ մէջ Միութենական-
ներու մեծ դատաւարութիւնները ցոյց տուին պատասխանատուու-
թիւնը Կոմիտէի պետներուն որոնք պետութեան ամենաբարձր պաշ-
տօնները գրաւած էին, պատասխանատուութիւնը նկատմամբ պա-
տերազմի եւ Արեւելքի ողբերգական եղելութիւններուն...»¹⁷

Թրքական մտայնութիւն Զամանի համաձայն

«Եռանդի եւ ցնծութեան այն երկունքը, որով կ'արտայայտ-
ուին Հայերը, կը զգենու հիւանդագին նկարագիր մը եւ որ պիտի
չարունակէ իր ընթացքը:

«Անոնք կը մոռնան թէ պիտի գայ օր մը երբ պիտի ստիպուին
իրենք Թուրքերու հետ համաձայնիլ:

«Որպէսզի Թուրք մտայնութիւնը պարտուի, հարկ է որ երկնա-
կամարին տակ մէկ Թուրք իսկ չմնայ:»¹⁸

* * *

Սապահ Թուրք օրաթերթէն:

17. Լա Րընէսան, Թիւ 197, Կիրակի, 20 Յուլիս 1919:

18. Լա Րընէսան, Թիւ 64, Եջ. 13 Փետրուար 1919. Թարգմանուած Զաման
օրաթերթէն:

Յանցաւորներու ընդհանուր ներում

«Չենք ուզեր որ ընդհանուր ներումը կիրարկուի Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան անդամներուն:

«Ի՞նչ էինք եւ ի՞նչ եղանք:

«Անսահման կայսրութիւն մը ոչինչի վերածուեցաւ:

«Իշխանութեան այս յափշտակիչները, այս արիւնարբուները հասարակաց իրաւունքի դէմ գործուած ոճիրներէն զատ, կուտակեցին հրէշային խժոժութիւններ, կոտորածներ, տեղահանութիւններ:

«Ներում չնորհել այս իսկական ոճրագործներուն աւելի ստորնանալ է քաղաքակրթուած աշխարհի առջեւ:»¹⁹

Իրապէս 23 Դեկտեմբեր 1918ին Սուլթան Մէհմէտ Զ. Վահիտէտտին երեք յօդուածներով կայսերական հրովարտակ մը հրապարակեց որով ընդհանուր ներում կը շնորհէր յանցաւորներուն: Սակայն երկրորդ յօդուածը կը հրամայէր ընդհանուր ներումի կիրարկումէն դուրս պահել Հայերու տեղահանութեան եւ կոտորածի պատասխանատուները եւ մեղսակիցները: Նոյն շրջանի Օսմանեան արտաքին գործերու նախարարը հրովարտակը ղրկեց Պէտն, Զուիցերիա, հրատարակութեան համար. իսկ ներքին գործերու նախարարն ալ զայն ղրկեց նահանգներու եւ գաւառներու բոլոր կառավարիչներուն:²⁰

* * *

Բոլոր թուրքերը մասնակցած են կոտորածներու եւ կողոպուտի

...«Կ'ըսուի թէ բոլոր թուրքերը մասնակցած են Միութենականներու գործած ոճիրներուն եւ զգուելի պղծումներուն. եթէ թուրքերը իսկապէս այս արարքներուն մեղսակից եղած չեն, գոնէ սրտանց հաւանութիւն տուած են. եթէ այդպէս եղած չըլլար, կառավարութիւնը որուն անդամները երկրին ամէնէն ողջամիտ կարծուած անձերէն ընտրուած էին, անմիջապէս պատժած պիտի ըլլային այս ոճիրներու հեղինակները եւ այդպէսով արդարութիւն

19. Լա Բընէսան, թիւ 63, Դշ. 12 Փետրուար 1919. Թարգմանուած Սեօզ Թրքերէն օրաթերթէն:

20. Լա Բընէսան, թիւ 16, Դշ. 25 Դեկտեմբեր 1918.

ըրած պիտի ըլլային:»²¹

* * *

Արդարութիւն

«Մենք (Թուրքերս, Գ) ամբաստանուած ենք ոճիրով մը եւ բռնուած ենք անբուժելի հիւանդութենէ մը որ ժանտախտէն աւելի սոսկալի է... այո՛, մենք ժանտախտէ վարակուածներ ենք:

«Մարդկութիւնը կը տատամսի մօտենալ մեզի, մինչ մենք կ'ուզենք որ ան մեզի ձեռք երկարէ որովհետեւ համոզուած ենք որ այդ օգնութեան շնորհիւ պիտի կարենանք ազատուիլ:

«Ասոր համար հաստատեցինք արտակարգ պատերազմական ատեան մը պատժելու համար յանցաւորները արդարութեան համեմատ:»²²

Մեծագոյն սխալը

«Ընդհանուր պատերազմին մեր մասնակցութիւնը սխալ մըն էր, բայց պատերազմի մէջ մեր մուտքը Գերմաններու կողքին եղաւ անհաշիւ սխալ մը:

«Բայց եւ այնպէս, այս սխալներէն շատ աւելի մեծ սխալ մը գործեցինք. մենք որդեգրեցինք բնաջնջումի քաղաքականութիւնը զոր գործադրեցինք մեծագոյն բռնաբարութեամբ միւս տարրերու նկատմամբ եւ հետապնդեցինք այնպիսի կատաղութեամբ մը այն քաղաքականութիւնը զոր ուզեցինք իրագործել տարագրութեամբ, կոտորածներով եւ յափշտակութեամբ:»²³

* * *

21. Լա Ռընէսան, Թիւ 26, Կիրակի, 5 Յունուար 1919, Թարգմանուած Թուրք Սապահ օրաթերթէն:

22. Լա Ռընէսան. Թիւ 128, Եջ. 1 Մայիս 1919, Թարգմանուած Ալեմտարէն:

23. Լա Ռընէսան, Թիւ 131, Կիրակի, 4 Մայիս 1919, Թարգմանուած Ալեմտարէն.

Սապահի խմբագրապետ Ալի Քէմալ եւ
ԵՒՃԻ Կիւնի խմբագրապետ Եոնուս Նատի

Այս երկու խմբագիրները երկար խմբագրականներով վէճ յա-
րուցին իրենց թերթերուն մէջ հայասպանութեան պատասխանա-
տունները հաստատելու համար: Սապահի խմբագրապետը եզրակա-
ցութեան հասաւ: «Աշխարհ գիտէ, եւ ասիկա է ճշմարտութիւնը,
որ Հայերու կոտորածները կազմակերպուեցան Կեդրոնական Կո-
միտէի հրամաններով: Այս հրամանները հաղորդուեցան մասնա-
ւոր պատուիրակներու միջոցով եւ գործադրուեցան իր իսկ հսկո-
ղութեան տակ աւազակներու միջոցով:

«Այս բանը երեւան հանել միթէ՞ Թուրքերուն եւ թրքութեան
դատին ծառայել չէ: Կ'ուզես որ ետ կենանք այս բանն ընելէ եւ
մենք ալ նոյն ամբաստանութեան տակ իյնանք:»²⁴

Վերամբաստանութիւն

«Եթէ այսօր մեզ (Թուրքերս Գ) առանձին թողուն, մէկ շա-
բաթէն, ամէնէն ուշ, մէկ ամիսէն, միայն մէկ բան կրնայինք ընել՝
յարձակիլ Բարձրագոյն Դրան վրայ, ջարդեր կազմակերպել, եւ
կախադաններ բարձրացնել մեր պատմական հրապարակներուն
վրայ, ինչ որ անդորրութեան եւ բարեկեցութեան ծարաւի մարդ-
կութիւնը չի կրնար հանդուրժել:

«Այս ճշմարտութիւնները շատ բիրտ են, բայց պէտք է կրկին
ու կրկին վերյիշուին:

«Հոս պիտի չուզեմ վերամբաստանել միայն Միութենական-
ները: Զանոնք կոչեցէք ինչպէս որ կ'ուզէք, սակայն այն մարդի-
կը որոնք տարբեր անուններու տակ նոյն մտայնութեան կը ծառա-
յեն եւ կ'ընթանան բռնութեան ուղիէն, միայն կրնան հասնիլ մի-
եւնոյն օրհասական արդիւնքին:»²⁵

* * *

24. Լա Րընէսան, թիւ 7, Կիրակի, 15 Դեկտեմբեր 1918:

25. Լա Րընէսան, թիւ 173, Կիրակի, 22 Յունիս 1919, Թարգմանուած Թիրք-
ճէ Ստամպուլ օրաթերթէն:

Վանի ապստամբութեան պաշտպանութիւնը

«Այսօր մենք (Թուրքերս Գ) կը գտնուինք ամէնէն առաջ մեր գոյութիւնը պաշտպանելու անհրաժեշտութեան առջեւ:

«Արդ, մեր բոլոր յոխորտանքները, մեր կազմած խմբակցութիւնները, ծերակուտականներու հաւաքոյթները, խորհուրդները, համագումարները, Թուրքերու բոլոր միացեալ ջանքերը չեն կրնար ծածկել այն ոճիրները որոնք կը ճնշեն թրքութեան ուսերուն վրայ եւրոպական հանրային կարծիքին առջեւ:

«Ի՞նչ պիտի ընենք այս հաւաքոյթներու ատեն. ներո՞ւմ պիտի խնդրենք:

«Պիտի ըսե՞նք թէ Հայերն էին որ ջարդեցին Թուրքերը:

«Այս պաշտպանութիւնը շատ հեշտին է մեր ժողովուրդին որոշ մէկ հատուածին համար:

«Սակայն ուրիշ երկիրներու մէջ, օրէնքը եւ խիղճը չեն թոյլատրեր որ ամենզ մը այսպէս ամբաստանուի. իր կիներն ու զաւակները մորթուին, որպէսզի մենք կարենանք այդպէսով ինքզինքնիս չքմեղացնել Եւրոպայի աչքերուն առջեւ:

«Վանի մէջ կեղեքիչ ոճիրներ գործուեցան քանի մը անհատներու կողմէ, մինչ կառավարական ոյժը պարտաւոր էր բնաջնջել այս ոճիրներու հեղինակները միայն, մեր կառավարութիւնը որոշեց ջարդեր կատարել, մորթել տուաւ մարդկային զանգուածներ, կողոպտել տուաւ անոնց ինչքերն ու հրապարակեց լքեալ գոյքերու օրէնքը, այսինքն գրաւելու համար այն կալուածները որոնք կարելի եղած չէր յափշտակել:

«Այսպէսով մեր կառավարութիւնը պաշտօնական նկարագիր տուաւ չարագործութեան եւ յափշտակութեան: Այս բոլորը չի կազմեր, ոչ մէկ կերպով, օրինաւոր եւ արդար պաշտպանութիւն:

«Մեր՝ Թուրքերու կողմէ առաջ բերուած պատճառաբանութիւնները, որոնց համեմատ Հայերը Վանի մէջ նախ մեր վրայ յարձակողներն եղան եւ թէ մենք Անատոլուի մէջ փոխ վրէժի դիմեցինք, գոհացում կրնան տալ միայն անոնց որոնք «զգայնականութեամբ» կը գործեն, ոչ թէ գիտական եւ իրաւական պատճառներով. ասիկա չունի այն բնոյթը մեր դատը պաշտպանելու Եւ-

րոպայի եւ Ամերիկայի հանրային կարծիքին առջեւ:»²⁶

* * *

Ներքին գործերու նախարարութեան յայտարարութիւնը
Վազիթ Թրքական օրաթերթին

«Ստոյգ է որ քանի մը Հայեր օգնեցին մեր թշնամիին եւ քանի մը հայ երեսփոխաններ Թուրք ազգին դէմ ոճիրներ գործեցին:

«Սակայն Թուրք կառավարութեան պարտականութիւնն էր ձերբակալել ոճրագործները եւ միայն այս վերջինները պատժել:

«Կարելի չեղաւ այդպէս ընել. կառավարութիւնը պէտք չէր գործել իբր թշնամի այլ իբր բարեկամ. տեղափոխել այդ շրջանի Հայերը ուրիշ տեղ մը:

«Սակայն հրոսապետ մը կրնայ ընել ամէն ինչ, որովհերեւ աւազակապետ է: Ան կանխապէս տեղեակ էր թէ ինչ պիտի ըլլայ իր վախճանը եթէ բռնուի:

«Կառավարութիւն մը հետապնդելու է միայն յանցաւորները: Շատ ցաւալի է որ մեր այն ատենի ղեկավարները աւազակութեան ոգիով լեցուած էին, կիրարկեցին տեղահանութեան օրէնքը այնպէս որ ամէնէն յանդուգն արիւնարբու աւազակները պիտի չկարենային ընել այնպէս:

«Անոնք որոշեցին բնաջնջել Հայերը եւ բնաջնջեցին զանոնք:

«Այս որոշումը Երիզասարդ Թուրքերու Կեդրոնական կոմիտէի կողմէ վճռուեցաւ եւ կառավարութեան կողմէ գործադրուեցաւ:»²⁷

* * *

26. Լա Րընէսան, թիւ 77, Շք. 1 Մարտ 1919, Թարգմանուած Թիրքչէ Սթամպուլ օրաթերթէն:

27. Լա Րընէսան, թիւ 6, Կիրակի, 14 Դեկտեմբեր 1918, Թարգմանուած Թուրք Վազիթ օրաթերթէն:

Թիրքճէ Ստամպուլ Թուրք օրաթերթը կը դատապարտէ
ծերակուտականները եւ երեսփոխանները .

«Մեր երկրին նախկին ղեկավար ծերակուտականները եւ երեսփոխանները պէտք է անապատ քաշուին եւ հոն քաւեն իրենց մեղքերը :

«Ամէնէն աւելի անտրամաբան է խօսիլ երբ մարդ պէտք է լռէ , եւ լուռ մնալ երբ պէտք է խօսի :»²⁸

Ծերակուտականները եւ երեսփոխանները չբողոքեցին երբ Թուրք կառավարութիւնը սկսաւ տեղահանել Հայերը , զանոնք կոտորել եւ կողոպտել անոնց ինչքերը :

Թրքական օրաթերթ Փէյեսամ
կը պնդէ թէ Թուրքերը սուտ կը խօսին

«Եւրոպայի հետ մեր յարաբերութիւնները սկսելէն ի վեր սըխալ սխալի վրայ գործեցինք անդադար մեր մոլորանքին եւ անգիտութեան պատճառով :

«Մենք ուրացանք ճշմարտութիւնը . ջանացինք հաւատացնել թէ լուսինը արեւ էր եւ գիշերը՝ ցորեկ :

«Որո՞ւ , գիտէ՞ք :

«Աշխարհի մեծագոյն խորհողներուն , քաղաքագէտներուն :»²⁹

Պոլսոյ Բրիտանական իշխանութիւնը 28 Մայիս 1919ին Պոլսոյ Պէքիը Աղա Պէօլիւկի բանտէն 67 բարձրաստիճան Թուրք պաշտօնեաներ եւ զինուորականներ Մալթա աքսորեց : Հետագային աքսորեալներու թիւը բարձրացաւ 164ի :

Թուրք արդարութեան նախարարը հետեւեալ յայտարարութիւնն ըրաւ Թուրք լրագրողներուն .

«Իմ կարծիքովս Անգլիացիք Միութենական կալանաւորները տարին (Մալթա Գ) միայն այն պատճառով որ մենք շատ դանդաղեցանք զանոնք դատելու : Եթէ զանոնք շուտով պատժած ըլլա-

28. Լա Ռընէսանս. Թիւ 59, Ուրբ. 7 Փետրուար 1919, Թարգմանուած Թիրքճէ Ստամպուլ օրաթերթէն :

29. Լա Ռընէսանս, Թիւ 277, Կիր. 19 Հոկտեմբեր 1919 :

յինք, Անգլիացիներու միջամտութիւնը պիտի չզգացուէր:»³⁰

Թավսիթի Էֆքենար թուրք օրաթերթը աւելցուց. «Մենք ինքնին պատասխանատու ենք այս բոլորին՝ զինադադարի կնքումէն ի վեր:

«Զկրցանք որեւէ կերպով արդարութիւն կատարել մեր երկրի աղէտին այս պատասխանատու հեղինակներուն նկատմամբ եւ ոչ ալ հասկցանք թէ որքան ատեն զանոնք անպատիժ թողունք մենք պիտի չկարենանք ներկայանալ իբր ազգ, իբր քաղաքակիրթ պետութիւն:

«Տամատ Ֆէրիտ Փաշա որ յաջորդեց Թէվֆիզ Փաշայի, չկրցաւ անոր պէս ինքն ալ, գործունէութիւն ցոյց տալ, արդարութիւն եւ համազօրութիւն, արդարութեան գործերու մէջ հետեւողական ոգի:

«Ան ձերբակալեց փաղանգ մը անհատներու, յետոյ զանոնք ազատ արձակեց եւ այսպէսով դաշնակիցներուն ներշնչեց այն զգացումը թէ մեր մօտ արդարութեան կիրարկումը վճռականապէս պահանջ մը չէ եւ թէ ինչ որ եղաւ պարզապէս աչքերու վրայ փոշի ցանելու համար էր:

«Անգլիացիներու ընթացքը մեր կալանաւորներու հանդէպ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ անվճռականութիւն եւ վարչական անհոգութեան հետեւանքը ինչ որ վեց ամիսներէ ի վեր ցոյց տուինք:»³¹

Թուրք պաշտօնական եւ անպաշտօն խոստովանութիւններու եւ դատապարտութիւններու շարքը կարելի պիտի ըլլար շատ երկարել, սակայն այս համառօտ հատորի պատմութիւնը կրնայ ծառայել հայ եւ թուրք ժողովուրդներու մերձեցումին, փոխադարձ հասկացողութեան թէ բիրտ ոյժը միայն կրնայ ջնջել Ֆիզիքական գոյութիւնը, սակայն աւելի կ'ամրապնդէ բնաջնջուող ժողովուրդին հաստատուն իրաւունքները, մէկ կողմէն, եւ կը պարտադրէ միւս կողմէ բնաջնջող պետութեան պարտաւորութիւնը հատուցանելու:

Հայասպանութեան այս վաւերագրական առաջին ուսումնասիրութիւնը կը լրացնէ, գոնէ մասամբ, երկու թերիներ հայ եւ թուրք պատմագրութեան մէջ. այս երկու պատմութիւնները անբա-

30. Լա Բընէսան, Թիւ 153, Ուրբ. 30 Մայիս 1919:

31. Նոյն,

ժան են իրարմէ առարկայական կերպով:

Մինչեւ այսօր դեռ գրուած չէ հայասպանութեան վաւերական պատմութիւնը: Ասիկա Հայերու թերացումն է մէկ կողմէն, եւ թուրքերու ուրացումն ու չկամութիւնն է միւս կողմէ:

Թուրք պատմագիրներ մինչեւ այսօր միակողմանի եւ դիտումնաւոր հատորներով փորձած են միայն արդարացնել հայասպանութեան անլուր ոճիրը կամ ուզած են զայն ծածկել անթափանցելի քողով մը:

Ներկայ հատորը փորձ մըն է մասամբ գոնէ լրացնելու մին եւ միւսը:

Կարելի է զայն իբր լրացուցիչ յաւելուած կցել բոլոր թուրք պատմագիրներու հատորներուն լրացնելու համար անոնց առարկայօրէն թերի ճշմարտութեան արտայայտութիւնը:

Անշուշտ այս փորձը կատարեալ պատմութիւն չէ հայասպանութեան. ուրիշ հատորներ պիտի գան ամբողջացնել եւ կատարելագործել:

Եոզղատ փոքր գաւառ մըն է մօտ վաթսուն հայ գիւղերով եւ մօտ 35.000 հայ բնակչութեամբ: Հայասպանութեան պատասխանատուները դատող Թուրք Պատերազմական Ատեանը իրարու քով բերած է պաշտօնական վաւերագրերու թղթածրարներ:

Ինչպիսի համեմատութեան պիտի հասնէր եթէ հրապարակուէին Պատերազմական Ատեանի բոլոր թղթածրարները, մասնաւորապէս Տրապիզոնի, Պիթլիսի, Կարինի, Սեբաստիոյ, Խարբերդի, Տիգրանակերտի, Ատանայի, Անգարայի, Հալէպի, Տէր Ձորի վերաբերող թղթածրարները:

Ներկայ ուսումնասիրութեան պատրաստութեան համար գործածուած են առհասարակ Թուրք պաշտօնական վաւերագրեր, որոնք առաջին անգամ ըլլալով լոյս կը տեսնեն: Նոյն անտիպ վաւերագրերը քաղուած են Թուրք Պատերազմական Ատեանի թրղթածրարներէն:

Վաւերագրական ստոյգ պատմութիւն գրելու համար անպատճառ եւ բացարձակապէս անհրաժեշտ չէ դիմել Թուրքիոյ խստօրէն անմատչելի դիւաններուն մէջ պահուած վաւերագրերուն: Հարկ է յիշել որ Հայերը կողմ էին հայասպանութեան պատասխանատուները դատող Թուրք Պատերազմական Ատեանին առջեւ, եւ իրենց այդ հանգամանքով իրաւունք ունէին ունենալու նոյն ատեանի թղթածրարներուն պարունակած վաւերագրերուն կամ գոնէ ասոնց

վաւերացուած պատճէնները :

«Ընդհանուր Դատախազ Սամի Պէյէն ետք (Պատերազմական Ատեանի Նախագահի կողմէ Գ) խօսք տրուեցաւ Լեւոն Րէմզի էֆէնտիի, որ ըսաւ թէ ինք պատերազմական ատեանի առջեւ կը ներկայացնէ փոխանորդաբար իր հարիւր տասն եւ հինգ ազգականները որոնք սպաննուած են Եոզղատի (գաւառին մէջ Գ) եւ որոնց անունները տուաւ մէկիկ մէկիկ, եւ ատեանին յանձնեց խնդրագիր մը, որով կը պահանջէր մէկ ու կէս միլիոն ոսկի»³² որ այսօրուան արժէքով կը ներկայացնէ 525 միլիոն տոլար :

Հայերը Պատերազմական Ատեանի թղթածրարներու վաւերագրերը կը պահեն իբր թանկագին գանձ թուրք եւ հայ պատմութեան համար :

Հայասպանութեան պատասխանատուները դատելու համար Սուլթան Մէհմէտ Զ. Վահիտէտտինի կայսերական հրովարտակով 1918 Դեկտեմբեր ամսուան մէջ հաստատած թուրք Պատերազմական Արտակարգ Ատեանի առաջ բերած բոլոր փաստարկութիւնները հիմնուած են նախ թուրք կառավարութեան պաշտօնական վաւերագրերու բովանդակութեան, զանազան պաշտօնական եւ կիսապաշտօն վկայութիւններու վրայ, ինչպէս նաեւ Հարցաքննիչ Յանձնախումբի պաշտօնական քննութիւններուն ատենագրական արձանագրութեանց եւ պաշտօնապէս հաւաքուած վաւերագրերուն վրայ :

Այս փաստական մանրամասնութիւնները շատ բան կ'ապացուցանեն, մասնաւորապէս թուրք Պատերազմական Ատեանի 293 թղթածրարներուն մէջ հայասպանութեան վերաբերեալ թուրք պաշտօնական եւ կիսապաշտօն բազմաթիւ վաւերագրերու գոյութիւնը : Այս վաւերագրերէն մաս մը հրատարակուած է Պատերազմական Ատեանի պաշտօնաթերթ Թագուիմը Վագալի Տիվանը Հարպի Էօրֆի Մուհաբեմաթը Զապրթ ճերիտետիի մէջ : Այս պաշտօնական վաւերագրերը սակայն մատչելի չեն պատմաբաններուն եւ ուսումնասէրներուն, որովհետեւ աշխարհիս վրայ շատ քիչեր միայն կրնան կարգաւ արարատառ թրքերէն լեզուով գրուած Թագուիմը Վագալի պաշտօնաթերթը, որ շատ հազուագիւտ է աշխարհի գլխաւոր դիւաններուն եւ մատենադարաններուն մէջ : Նոյն արարա-

32. Ժամանակ, Մակատամարտ, 6 Փետրուար 1919 :

տառ թրքերէն լեզուն կարդացող եւ հասկցող անձեր պիտի չուզեն իրենց ժամանակը նուիրել, դրամ ծախսել, եւ լծուիլ տաժանելի աշխատանքի:

Պաշտօնաթերթ Թագուիմը Վագայիէն զատ աշխարհի մամուլը հետեւած է հայասպանութեան դատավարութեան: Շատ մը թուրք պաշտօնական եւ կիսապաշտօն վաւերագրեր հրատարակուած են զանազան թերթերու մէջ:

Թրքական Մամուլ. ԱԳՇԱՄ, ԱԳՎԱՄ, ԱԼԷՄՏԱՐ, ԱՏԱԼԷԹ, ԵՆԻ ԿԱԶ-ԷԹ, ԵԷՆԻ ԿԻԻՆ, ԵԷՆԻ ՄԷՃՄՈՒՆԱ, ԶԱՄԱՆ, ԹԱՍՎԻՐ, ԹԱՍՎԻՐԻ ԷՃՔԵԱՐ, ԹԱՐԻԳ, ԹԷՐՃԻՄԱՆ ԹԷՐՃԻՄԱՆԸ ՀԱԳԻԳԱԹ, ԹԻՒՐՔ ՏԻԻՆԵԱՍԸ, ԹԻՒՐՔՉԷ ՍՏԱՄՊՈՒԼ, ԻԳՏԱՄ, ԻԼԷՐԻ, ԻՃԹԻՀԱՏ, ԻՃԹԻՐԱԳ, ԻՍԹԻԳԼԱԼ, ԻՍԼԱՄ, ԻՏՐԱԳ, ԻՃՀԱՄ, ԽԱՊԷՐ, ՀԻԼԱԼ, ՀՈՒԳՈՒԳԻ ՊԷՇԻՐ, ՃԻՐՍԻ ՄԻԼԼԷԹ, ՄԷՄԼԷՔԷԹ, ՄԷՍՈՒԼԻԷԹ, ՄԻԶԱՆ, ՄԻՄՊԷՐ, ՄՈՒՎԱԳԳԱԹ, ՄԻԹԷՎԱԳԻԹ, ՇԷՅԹԱՆ ՍԱՊԱՀ, ՍԷՐՊԷՍԹԻ, ՍԷՕԶ, ՓԷՅԵԱՄ, ՓԷՅԵԱՄ ԷՅԵԱՄ, ՖԷՐՏԱ, *եւայլն:*

Հայկական Մամուլ. ԱՐԱՐԱ, ԱՐԵՒԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ, ԱՌԱԻՕՏ, ԱՐԻԱՄԱՐՏ, ԴԱՇԻՆՔ, ԴԱՐՄԱՆ, ԵՐԿԻՐ, ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ, ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԶԱՅՆ, ԺԱՄԱՆԱԿ, ԿԻԼԿԻԱ, ՀԱՅ ԶԱՅՆ, ՀՈՐԻԶՈՆ, ԾԱԿԱՏԱՄԱՐՏ, ՆՈՐ ԱՅԳ, ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ, ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ, ՎԵՐՋԻՆ ԼՈՒՐ, ՕՐԷՆՔ, *եւայլն:*

Յոյն Մամուլ. ԲԱԹՐԻՍ, ԹԱԽԻՏՐՈՄՈՍ, ԽՐՈՆՈՍ, ՆԷՈԼՈՂՈՍ, ՓՐՈՅԵԱ, ՓՐՈՏՈՍ, *եւայլն:*

Գաղղիական Մամուլ. LE BOSPHORE, L'ECLAIR, L'ENTENTE, L'INFORMATION D'ORIENT, LA RENAISSANCE, LE SPECTACLE, LE SPECTATEUR D'ORIENT, LE JOURNAL DES DEBATS.

Անգլիական Մամուլ. THE ORIENT NEWS.

Պոլսոյ Դաշնակից դեսպաններ եւ ներկայացուցիչներ ստէպ թերթերէն օրինակներ կամ պատառիկներ ղրկեցին իրենց արտաքին գործերու նախարարութեան, սակայն շատ դժուար է գտնել նոյնիսկ ամէնաճոխ մատենադարաններու մէջ վերեւ յիշուած թերթերէն կատարեալ հաւաքածոներ, նոյնիսկ ամէնաճոխ դիւաններու մէջ:

Թուրք Պատերազմական Ատեանի նիստերը դռնփակ չէին. ոչ թէ միայն լրագրողներ, այլ ամէն դասակարգէ հետաքրքիրներ հաւաքուած էին ատեանի սրահներուն մէջ: Շատեր ալ տոմսեր չէին կրցած ապահովել ներս մտնելու համար: Օրաթերթերէն շատեր հաւատարմութեամբ արձանագրած են ատեանի նիստերուն ատենագրութիւնները, ուրիշներ ալ միայն համառօտած են ատենա-

գրութիւններու կարեւոր մասերը եւ պաշտօնական վաւերագրերու օրինակները:

Պաշտօնաթերթ Թագուիմը Վագայի նոյնութեամբ արձանագրած է Պատերազմական Ատեանի նիստերուն ատենագրութիւնը, բայց ոչ ամէնը, այլ կարեւորները. տուած է բազմաթիւ թուրք պաշտօնական վաւերագրեր, որոշումները, վճիռներ եւ կարեւոր աղբիւրներ:

Թուրք Պատերազմական Ատեանի թղթածրարները շատ առատ նիւթ կը հայթայթեն հայասպանութեան ուսումնասիրութեան համար Թուրք կառավարութեան կանխամտածութեամբ կազմակերպած եւ պաղարիւն կերպով գործադրել տուած բնաջնջումի պետական քաղաքականութիւնը:

Ուսումնասիրողը պիտի տեսնէ թէ Թուրք պաշտօնաթերթ Թագուիմը Վագայի ոչ թէ միայն յիշած է թուրք պաշտօնական վաւերագրերը այլ անոնցմէ շատեր նոյնութեամբ հրատարակած է: Այս վաւերագրերը կը հաստատեն վերջնականապէս թէ Երիտասարդ Թուրքերու Կուսակցութիւնը 1914 Յուլիս ամիսէն սկսեալ կազմակերպեց Թէշքիլար Մահսուսայի հրոսպետները եւ հրոսակները (չէթէ) որոնց պաշտօն տրուեցաւ հայ կարաւաններ կոտորել եւ յափշտակել ինչքերն ու գոյքերը: Երբ Թագուիմը Վագայի կը յիշէ եւ մէջբերումներ կ'ընէ Օսմանեան Երրորդ Զօրաբանակի Ընդհանուր Հրամանատար Վէհիպ Փաշայի 5 Դեկտեմբեր 1918 թուակիր երկարաշունչ տեղեկագրէն, երբեք դժուար չէ հետեւցնել թէ նոյն պաշտօնագիրը կը գտնուի Թուրք Պատերազմական Ատեանի թղթածրարներուն մէջ:

Հայասպանութեան պետական քաղաքականութեան իրագործումէն մինչեւ այսօր արդէն անցած են վաթսուն հինգ տարիներ, եւ դեռ միջազգային պատմաբաններ, հետազօտիչներ եւ քննադատներ չեն հասած վերջնական եզրակացութեան՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ գործուած առաջին ցեղասպանութեան մասին:

Ի՞նչ է իրական պատճառը այս թերութեան եւ անհասկացողութեան: Դժբախտաբար, ասիկա արտառոց եւ անհասկնալի կը թուի, որովհետեւ պատմաբաններ, հետազօտիչներ եւ քննադատներ չեն կրցած հասնիլ առաջնակարգ աղբիւրներու եւ վաւերագրային հաստատ ապացոյցներու: Երկու գլխաւոր պատճառներու համար: Առաջինը, որովհետեւ Թուրք իշխանութիւնները կը մերժեն մատչելի դարձնել դիւանական վաւերագրերը, եւ երկրորդ, որովհետեւ

տեւ շատ քիչ հետազօտողներ կան աշխարհի վրայ, որոնք կրնան կարողալ եւ հասկնալ, մեռեալ լեզու դարձած արաբատառ թոքերէն լեզուն, եւ անոնցմէ դեռ շատ աւելի քիչեր պիտի փափաքէին իրենց ժամանակը նուիրել, իրենց միջոցները զոհել այսպիսի դժուարին եւ բարդագոյն ուսումնասիրութեան մը համար:

Հայասպանութեան վերաբերեալ գրեթէ բոլոր սկզբնաղբիւր վաւերագրերը գրուած են արաբատառ թոքերէն լեզուով:

Լուրջ երկեր արտադրելու համար ուսումնասիրողէն կը պահանջուի շատ երկար ժամանակ, մտաւորական կորովի սպառում, յարատեւութիւն եւ յոգնաջան աշխատանք անհրաժեշտ են:

Առաջնակարգ աղբիւրէ պաշտօնագրեր գտնելու համար հարկ է երկարատեւ հետազօտութիւն, վաւերական աղբիւրները հաստատելու խոր ճգնութիւն առանց նկատի առնելու անսակարկ նուիրումը եւ անհաշիւ դրամական վատնումը: Շատ դժուար է հետազօտութիւն կատարել, ձանձրացուցիչ ճիգեր թափել, կորով սպառել երբեմն ջնջին արդիւնքի մը յանգելու համար: Յատկապէս չափէն աւելի նեղացուցիչ է յստակօրէն հաստատել ամէն մէկ առաջնակարգ վաւերաթուղթի վաւերականութիւնը զայն իբր վաւեր ապացոյց գործածելէ առաջ:

Շատ անգամ տաղտկալի է ամրապնդել սկզբնաղբիւր վաւերագրերու առընչութիւնը իրարու հետ: Շատ դժուար է գետեղել առաջնակարգ աղբիւրէ վաւերագիրն իր իսկ ճշգրիտ եւ յարմարագոյն տեղը ցրուելու համար ամէն տեսակի տարակոյս եւ յանգիլ համեմատական ստուգութեան: Մասնաւորապէս արաբատառ հին թրքերէն վաւերագրերու ընդմէջէն հասնիլ շատ աննշան եւ թեթեւ արդիւնքներու հաստատելու համար պատմական իրարընդմէջ կապակցութիւնը եւ վերահաստատել ժամանակագրական կարգերը, լրացնել չրջանակի մը օղակները նոյն չրջանակի օղակ մը կապելու համար, սկզբնաղբիւր վաւերաթուղթերու միջեւ ցրուելու համար ամէն գիտական կարելի եւ երեւակայական տարակոյս եւ հասնիլ համոզկեր եւ ստուգագոյն ապացոյցներու:

Նոյնիսկ արաբատառ հին թրքերէնի եւ լատինատառ արդիական թրքերէնի բառերը այլեւս նոյն եւ նոյնիմաստ չեն: Արաբատառ թրքերէնի մէջ գործածուած թրքերէն բառերու իմաստը չի համապատասխաներ արդի լատինատառ թրքերէնի բառերու իմաստին: Բազմաթիւ բառեր արաբատառ թրքերէնի մէջ փոփոխութեան ենթարկուած են եւ փոխարինուած են արդի լատինատառ թրքերէնի մէջ:

Թուրք պաշտօնական սկզբնաղբիւրները մեծ մասով գրուած են արաբատառ հին թրքերէնով եւ այս վաւերագրերը մեծ լոյս պիտի սփռեն Հայաստանութեան գաղտնի ծալքերուն եւ Օսմանեան Պետութեան որդեգրած բնաջնջումի քաղաքականութեան վրայ: Ասոնցմէ ոմանք Թուրք Պատերազմական Ատեանը հրատարակած է պաշտօնաթերթ Թագուիմը Վագայի մէջ: Այս հատորին մէջ միայն առաջնակարգ վաւերագրական աղբիւրներ պիտի գործածուին:

Երբեմն վաւերագիր մը կամ քանի մը վաւերագրեր չկարենան թերեւս լրիւ եւ յստակ առնչութիւն հաստատել պատմական մանրամասն իրադարձութիւններու, եղելութիւններու, մասնաւոր պարագաներու, անձերու եւ գործօն հաւաքական խումբերու: Ամէն չփոթ հարկ է փարատուի. անստուգութիւնը հարթուի, եւ պատմական ճշմարտութիւնը արեւու պէս շողայ աչքերու առջեւ, որոնցմէ ոմանք անշուշտ պիտի դժկամակին տեսնել եւ կոյր ձեւանալ իրենց կանխակալ գաղափարաբանութեան համեմատ յատկապէս բռնի ոյժի գործածութեան տեսակէտով:

Աւելի քան երեսուն տարիներ տարակոյսը տիրեց թրքական պաշտօնական վաւերագրի մը իսկական վաւերականութեան մասին: Նոյն վաւերագրին գլուխն ու ոտքերը պակաս էին հակառակ որ պաշտօնական հրատարակութեանց մէջ երեւցած էր եւ հեղինակաւոր մասնագէտներ գայն իւրացուցած էին իրենց գործերուն մէջ: Նոյն վաւերագիրը գետեղուած ³³ էր Օսմանեան կառավարութեան պաշտօնապէս հրատարակած հատորի մը մէջ լուսանցքի ծանօթագրութեան ձեւով:

Նոյն վաւերագրին գաղղիներէն թարգմանութենէն առնելով 1919ին Յովհաննէս Լեբսիուս իր վաւերագրական հատորին մէջ արտադրեց ³⁴ առանց տարակուսելու որ կրնար մկրատուած ըլլալ: ³⁵

33 Էրմէնի Քօմիթէլիհիմն ամալը վէ հարէքտաթը իխթիլալիյէտի իլանը Մէշրութիյէթէն Էվվէլ վէ սօնրա, Իսթանպուլ, 1333, արաբատառ թրքերէն, Հայ Կոմիտէներու յեղափոխական ձգտումներն ու արարքները Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն առաջ եւ վերջ: էջ 237-238:

34. Aspirations et agissements révolutionnaires des Comités Arméniens avant et après la Proclamation de la Constitution Ottomane, Constantinople 1917, page 316.

35. Deutschland und Armenien, Diplomatischer Actenstücke, Potsdam 1919. Page 71, No. 71.

Վերեւ յիշուած արաբատառ հին թրքերէն պաշտօնական հրատարակութենէն կամ գաղղիական թարգմանութենէն օգտուելով էսատ Ուրաս 1950ին վերածեց զայն արդի լատինատառ թրքերէնի³⁶ առանց որեւէ լոյս սփռելու մկրատուած պաշտօնական թուրք վաւերագրին վրայ:

Արաբատառ թրքերէնի լուսանցքի ծանօթագրութեան մէջ գետեղուած երեք յօդուածներով տեղահանութեան օրէնքը Հ. Գ. Ղազարեան կը բաղդատէ այն օրէնքին հետ զոր ինք գաղտնօրէն ընդօրինակած էր թուրք նաւային նախարարութեան դիւանէն 1920ին:

Հ. Գ. Ղազարեան կը հաստատէ թէ դիւանի վաւերագիրը ունէր ութ յօդուածներ: Մինչ Օսմանեան պաշտօնագիր Թագուիմը Վազայի մէջ հրատարակուած է միայն չորս յօդուածներով ստորագրուած Սուլթան Բէշատէն, Սաիտ Հալիմ Փաշայէն իբր Վարչապետ եւ էնվէր Փաշայէն իբր Պատերազմական Նախարար եւ Օսմանեան զօրաբանակներու Ընդհանուր Փոխ Հրամանատար:

Դժբախտաբար, թուրք կառավարութիւնը արաբատառ հատորին եւ գաղղիերէն թարգմանութեան մէջ փորձած է վարագուրել նոյն պաշտօնական վաւերագրին պաշտօնականութիւնը:

ժամանակագրական կարգով կան ուրիշ գրողներ որոնք ոչ իսկ տեղեակ են տարագրութեան օրէնքին գոյութեան, կամ անոր պաշտօնականութեան կամ խեղաթիւրումին:³⁷

36. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara 1950, page 617.*

Արաբատառ թրքերէն եւ գաղղիերէն թարգմանութեան մէջ տարագրութեան օրէնքը դրուած է լուսանցքի ծանօթագրութեան մէջ:

Լեբաիուսի աղբիւրն է գաղղիերէն թարգմանութիւնը, իսկ էսատ Ուրասի աղբիւրը արաբատառ թրքերէն հաւաքածոն:

Հայկազն Գ. Ղազարեան 1968ին նոյն մկրատուած վաւերագրի հայատառ թրքերէնը եւ հայերէն թարգմանութիւնը հիւրընկալեց իր գրքին մէջ: Յեղասպան Թուրքը, Հ. Գ. Ղազարեան, Տպարան Համազգային, Պէյրութ 1968, էջ 69-70 եւ 179, ուր կը յիշուի արաբատառ թրքերէն հատորի 237 էջը, եւ էջ 180, տարբերակներ էջ 69-70 եւ 180-181 հայերէն թարգմանութեան մէջ:

37. *Armenia. the Case for a forgotten Genocide, by Dicran H. Boyajian, Educational Book Crafters, Westwood, N.J. 1972.*

The Armenian Question and International Law, By Shavarsh Toriguian, Hamaskaine Press, Beirut 1973.

Տիգրան Պոյաճեան ոչ իսկ յիշած է տեղահանութեան օրէնքը : Մինչ Շաւարշ Թորիկեան, որ կը խօսի օրէնքի եւ միջազգային օրէնքի մասին, ոչ իսկ կ'ակնարկէ որ Օսմանեան կառավարութիւնը 1915ին հրատարակած է Հայերու տեղահանութեան օրէնքը :

Տեղահանութեան եւ կոտորածի Պատասխանատուները դատելու համար Թուրք Պատերազմական Ատեաններ

Զինադադարէն ետք ամբողջ շարաթ մը Օսմանեան խորդորա-
րանի նիստերուն ամէնէն կարեւոր նիւթն էր Հայերու կոտորածը :

Նախարարներու, ծերակուտականներու եւ երեսփոխաններու ճառերէն շատեր հրատարակուած են Թուրք պաշտօնաթերթ Թագուիմը վազայի մէջ, իսկ ուրիշ ամէն լեզուներով օրաթերթեր նոյն պաշտօնաթերթէն քաղելով տուած են նոյն պաշտօնական կարծիքները, ոմանք ամբողջապէս, ուրիշներ ալ՝ մասնակի կերպով :

Երկուշաբթի 25 Նոյեմբեր 1918ին Պոլսոյ Ծերակուտական Ժողովի ընթացքին կարդացուեցաւ Ահմէտ Րիզայի բողոքագիրը .

«Նկատելով որ կազմուած Գերագոյն Ատեանը պատերազմի մասնակցութեան եւ գործուած սխալներուն պատասխանատուները միայն պիտի դատէ եւ զբաղի ուրիշ խնդիրներով, մինչդեռ ան-
նախընթաց եւ անօրինակ ոճիրներ գործուած են նախորդ դահլիճ-
ներու կողմէ Արաբ, Հայ եւ Յոյն հայրենակիցներու դէմ, կը պահանջեմ որ, առանց որեւէ յապաղումի, դատարան յանձնուին ոճրագործները :

«Այս կերպով ներկայ կառավարութիւնը ապացոյցը տուած կ'ըլլայ թէ գիտէ իր խոստումները յարգել ի յարկին :»³⁷

Մահմուտ Փաշա ալ ներկայացուց բողոքագիր մը բանաձեւ-
ուած հետեւեալ կերպով :

1. Մեծ ոճրագործները պիտի դատուին Գերագոյն Ատեանի առջեւ :

2. Մեծ ոճրագործներու հետ գործակցող պաշտօնեաներու դա-
տավարութիւնը պիտի կատարուի օրինական դատարաններու առ-
ջեւ, մինչդեռ Թուրք Պետական Խորհուրդը այդ մասին տարբեր
կերպով կը մտածէ եւ կ'ուզէ զանոնք դատել պաշտօնեաներու յա-
տուկ օրէնքով :

37. Արդարամարտ, 26 Նոյեմբեր 1918:

3. Հասարակ ժողովուրդի եւ ամբոխի դատը պիտի տեսնուի օրինական դատարաններու առջեւ:

4. Պաշտօնեաներու եւ ժողովուրդի միասին դատավարութեան ձեւը ՚վիճելի է: ³⁸

Տրապիզոնի երեսփոխան Հաֆըզ Մէհմէտ Պէյ փաստերով հաստատեց թէ Հայերու կոտորածը կազմակերպուած էր մանրամասնօրէն Թուրք կառավարութեան կողմէ եւ գործադրուած՝ Երիտասարդ Թուրքերու կողմէ կազմուած Թէշքիլաթը Մախսուսալի հրոսակապետներու եւ հրոսակներու միջոցով: ³⁹

Արդարութեան նախարարը իբր եզրակացութիւն յայտնեց թէ բոլոր կարգադրութիւնները եղած են պատժելու համար Հայերու կոտորածի հեղինակները, պատասխանատուները եւ մեղսակիցները: «Միակ միջոց մը կայ ներկայ կառավարութեան համար պատժել վալիներէն սկսեալ ամբողջ կառավարական կազմը:»...⁴⁰

Ուրիշ երեսփոխան մը յայտարարեց. «Անոնց (ոճրագործներու Գ) անունները թուելով խօսքս չեմ ուզեր երկարել: Անոնք սահմանափակ չեն թուով... Եթէ անոնց անունները մէկիկ մէկիկ ըսեմ, օրը գիշեր կ'ըլլայ:»⁴¹

Տիվանիյէ երեսփոխան Ֆուատ Պէյ առաջարկեց նախորդ նախարարները դատելու համար կազմել ատեան մը որ ներկայացնէ ամբաստանագիրը:

Նախագահի հրամանով կարդացին Ֆուատ Պէյի տասն կէտերով պահանջագիրը. «Կ'առաջարկեմ որ Սաիտ Հալիմ եւ Թալաաթ Փաշաներու դահլիճները ատեանի առջեւ դատուին հետեւեալ պատճառներուն համար.

«1. Առանց պատճառի եւ անժամանակ կերպով պատերազմի մասնակցեցան:

«2. Պատերազմի ձեռնարկելու պատճառներու մասին երեսփոխանական ժողովի առջեւ սուտ ու սխալ յայտարարութիւն ըրին:

«3. Զօրաշարժէն ետք եւ պատերազմի սկսելէն առաջ համաձայնական տէրութիւններու կողմէ եղած պատուաբեր եւ շահաւոր

38. Լա Բընէսան, թիւ 2, 10 Դեկտեմբեր 1918:

39. Ժամանակ, 13 Դեկտեմբեր 1918:

40. Նոյն,

41. Ժամանակ, 4 Նոյեմբեր 1919:

առաջարկները մերժեցին առանց Գերմանիայէն երաշխաւորութիւն առնելու եւ շահ մը ապահովելու պատերազմի մասնակցութենէն առաջ:

«4. Պատերազմի գործողութիւնները ապիկար անձերու յանձնեցին, ռազմագիտութեան հակառակ յիմարական ձեռնարկներ ըրին, եւ անձնական շահեր ապահովելու համար հայրենիքին կենսական ոյժերը սպառեցին:

«5. Մարդկային օրէնքներու եւ մասնաւորապէս երեսփոխանական ժողովի ոգիին հակառակ առժամեայ օրէնքներ հրատարակեցին եւ երկիրը ոճիրներու թատերավայր դարձուցին:

«6. Ռազմագիտութեան հետ առընչութիւն չունեցող, հետեւապէս ծածկելու որեւէ պատճառ չունեցող եղելութիւններ չտեղեկացուցին պարզապէս իրենց դիրքերը չխախտելու նպատակով: Նոյնպէս օր մը մէյմէկ պատճառով հայրենիքը ոտնակոխ ընել տուին թշնամիին եւ նուիրական հայրենիքի մէկ մասին ապագային ազգը չյուսաբանեցին:

«7. Պատերազմի տարիներուն, մասնաւորապէս Ռուսիոյ կազմալուծուելէն ետք համաձայնական տէրութիւններու կողմէ քանիցըս կրկնուած հաշտութեան առաջարկները մերժեցին եւ այսպէս այսօրուան ցաւալի վախճանը հրաւիրեցին ազգին եւ հայրենիքին վրայ:

«8. Պատերազմի պատճառած դժուարութիւններու մէջ, փոխանակ ժողովուրդին օգնելու միջոցներ գտնելու, քանի մը մարդերու հարստութիւնը ապահովելու համար զեղծումի դռներ բացին:

«9. Անտանելի եւ ապօրէն, գինուորական եւ քաղաքական գրաքննութիւն մը հաստատեցին եւ եւրոպական մամուլին մուտքը արգիլեցին:

«10. Երկրին մէջ իրարանցում մը առաջ բերին կեանքի, ինչքի եւ պատիւի վրայ յարձակող կարգ մը հրոսախումբերու օգնելով:»⁴¹

Երեսփոխանական ժողովը որոշեց նկատի առնել պահանջագիրը:

«Այս պահանջագիրը կարդացուելէ ետք... վէճի նիւթ եղաւ այն կէտը թէ նախարարները ինչ օրէնքով պիտի դատուին բարձրագոյն ատեանի առջեւ քանի որ առանձին օրէնք մը գոյութիւն չունի:

41. Նոյն, 26 Նոյեմբեր 1918:

Ճիշդ է որ Օսմանեան պատմութեան մէջ Թուրք վարչութիւնը պարբերաբար կատարել տուած է զանազան թիւով, կոտորածներ եւ բնաջնջումներ, սակայն Թուրք օրէնսդրական ժողովները երբեք չեն մտածած օրէնքի մասնաւոր տրամադրութիւններ պատրաստել կոտորածներու պատասխանատուները դատելու քանի որ կոտորածի դրութիւնը միշտ եղած է ներքին քաղաքականութեան անբաժան մաս :

Ճիշդ է նոյնպէս որ Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութեան, 1909ին Կիլիկիոյ մէջ կազմակերպած կոտորածներուն յաջորդեց դատաւարութիւն մը ոչ թէ նոյն ինքն իրական պատասխանատուները դատելու, այլ տեղական քանի մը անհատներ. նոյն ատեն դարձեալ չմտածեցին հաստատել օրէնք մը որով կարելի ըլլար կոտորածներու հեղինակները դատել: Միջազգային օրինազրքերու մէջ ալ գոյութիւն չունէր օրէնք մը կամ մասնաւոր տրամադրութիւն մը դատելու պետական ներքին քաղաքականութեան որդեգրած բնաջնջումի պատասխանատուները եւ նոյնինքն ոճիրներու հեղինակները:

Օսմանեան Խորհրդարանի մէջ եղան երեսփոխաններ որոնք ըսին թէ սովորական ձեւով «Թո՛ղ անձնական դատախազներ դատարան դիմեն.» այս ընդհանուր օրէնքին դէմ բողոքելով դատարանի պաշտօն վարող երեսփոխան մը պնդեց որ Թուրք կառավարութիւնը պէտք չէ ըսէ. «Թո՛ղ անձնական դատախազները դատարան դիմեն:» Եւ հարցուց. «անոնց (Չարդուած Հայերու Գ) անձնական դատախազները ո՞ւր են: Անոնցմէ շատերուն տուները քանդեր են, փճացեր են, արդէն մեծ ու պզտիկ, ծեր ու տղայ, ամէնքն ալ մեռած են: Կառավարութիւնը մասնաւոր պաշտօնեաներ ունի, ընդհանուր դատախազներուն պաշտօնն է գործուած յանցանքներուն փաստերը հաւաքել, յանցաւորները բռնելով դատարան դրկել եւ հոն դատել տալ:

«Կառավարութիւնը իր պաշտօնեաներուն, ընդհանուր դատախազներուն պէտք է խստիւ հրամայէ որ այդ բոլոր ոճրագործները հետապնդել եւ դատի քաշել տայ, որպէս զի մենք իբրեւ արդարութեան եւ ազատութեան գաղափարին ընտելացած, հաշտութեան սեղանին գլուխը երթալ կարենանք:

«Այս մեծ ոճիրին մասնակցող պաշտօնեաները պէտք է պատժել:»⁴²

42. Ժամանակ, 27 Նոյեմբեր 1918, էջ 2, սիւնակ 1-2:

Ուրիշ երեսփոխան մը եզրափակելով կ'ըսէր. «Ինչպէս խոստացուած է դահլիճի ծրագրին մէջ, մեր երկրին մէջ օրէնքի նոր թուական մը բանանք: Արդարութիւն ի գործ դնենք:»⁴³

Իսկ արդարութեան նախարարը տեղահանութեան եւ կոտորածներու պատասխանատուները բաժնեց դասակարգելու.

«1. Իսկական յանցաւորները պէտք է բարձրագոյն ատեանի մը առջեւ դատուին, եւ որոնց վրայ կառավարութիւնը ոչ մէկ ինչխանութիւն ունի:

«2. Պաշտօնեաները որոնց մասին նախարարներու Խորհուրդին եւ Պետական Խորհուրդին միջեւ տարակարծութիւն կայ, կառավարութիւնը կ'ոլզէ որ անոնք դատուին արտակարգ դատարանի մը կողմէ, մինչ Պետական Խորհուրդը կը պնդէ որ անոնք դատուին հետզհետէ այն իրաւակարգով որ ի զօրու է պաշտօնեաները դատելու:

«3. Հասարակ ժողովուրդը, որու մասին ոչ մէկ որոշում պիտի գոյանայ: Այս դասակարգի յանցաւորները պիտի դատուին հասարակ դատարաններու առջեւ հետզհետէ երբ ներկայացուին անոնց ամբաստանագիրները:

«Ամբոխի զանգուածի կողմէ գործուած ոճիրները պաշտօնեաներու հաւանութեամբ եւ մեղսակցութեամբ՝ պիտի դատուին հետզհետէ հասարակ դատարաններու կողմէ:»⁴⁴

Պոլսոյ մէջ Սուլթանական հրովարտակով կազմուեցան թիւ 1, 2, 3 պատերազմական ատեանները դատելու համար հայասպանութեան պատասխանատուները, ինչպէս նաեւ նահանգներու եւ գաւառներու մէջ կազմուեցան պատերազմական ատեաններ տասը շրջաններու մէջ դարձեալ դատելու համար տեղահանութեան եւ կոտորածի պատասխանատուները:

Շաբաթ օր 14 Դեկտեմբեր 1918ին կազմուած յանձնաժողովները թուրք սահմանադրութեան 88րդ յօդուածի տրամադրութեան համաձայն չեն կրնար դատել բոլոր յանցաւորները, որոնց թիւը տասնեակ հազարներու կը հասնի:

Որոշուեցաւ Օսմանեան Կայսրութեան նահանգները բաժնել

43. Ժամանակ, 29 Նոյեմբեր 1918, էջ 2, սիւնակ 4:

44. Լա Բընէսան, թիւ 113, Շաբաթ, 12 Ապրիլ 1919, Թարգմանուած Ալեմտարէն:

տասն դատաստանական շրջաններու եւ իւրաքանչիւր շրջանի համար նշանակել ընդհանուր դատախազներ եւ հարցաքննիչ դատաւորներ :

1. Երջան. Անգարայի եւ Գասթէմունիի կուսակալութիւնները եւ Պոլուի առանձին անկախ գաւառը (Միւսթագիլ Սանճագ) :

2. Երջան. Տրապիզոնի նահանգը եւ Սամսոնի գաւառը :

3. Երջան. Պուրսայի նահանգը, էտիրնէի նահանգը եւ Չաթալճայի գաւառը :

4. Երջան. Այտրնի կամ Զմիւռնիոյ նահանգը, Չանազգալէի գաւառը եւ Գարասիի առանձին անկախ գաւառը (Միւսթագիլ Սանճագ) :

5. Երջան. Գոնիայի նահանգը, էսկիշէհիւրի, Գարահիսարի, Քէօթահիայի եւ Անթալիոյ գաւառները :

6. Երջան. Սեբաստիոյ նահանգը, Կեսարիոյ եւ Եոզղատի գաւառները :

7. Երջան. Տիգրանակերտի եւ Ուարբերդի նահանգները :

8. Երջան. Կարինի, Վանի եւ Պիթլիսի նահանգները :

9. Երջան. Ատանայի նահանգը եւ Մարաշի գաւառը :

10. Երջան. Ուրֆայի, Այնթապի եւ Զորի գաւառները : ⁴⁵

Այս տասն շրջաններու համար առանձին առանձին կազմուեցան մասնաւոր դատական մարմիններ, յատկապէս հարցաքննիչ դատաւոր մը, դատախազ մը եւ քարտուղար մը, եւ իւրաքանչիւր շրջանի դատական պաշտօնեաներուն համար որոշուեցաւ ճամբու ծախս տալ օրական երեք թրքական ոսկի :

Երբ Սաիտ Հալիմ եւ Թալաաթ Փաշաներու զոյգ դահլիճներուն անդամները ձերբակալուեցան եւ բանտ տարուեցան դատուելու համար, Ալէմտար թուրք օրաթերթը առաջարկեց մասնաւոր օրէնք մը եւ իրաւակարգ մը պատրաստել դահլիճներու անդամ նախարարները եւ բարձրագոյն պաշտօնեաները դատելու համար : «Մենք կը կարծենք թէ, կը գրէր Ալէմտար, պատերազմական վիճակի մասին գոյուլթիւն ունեցող օրէնքները եւ կանոնները բաւարար չեն իրենց բնոյթով արդարութիւն ապահովելու, որովհետեւ գործուած խժեթութիւնները, հինգ վեց տարիներու ընթացքին, անբեւակայելի են :

45. Լա Բոնէտան, թիւ 34, Բշ. 13 Յունուար 1919 եւ Աոյն թիւ 36, Դշ. 15, Յունուար 1919 :

«Հետեւաբար, այդ իսկ պատճառով, իրաւաբաններէ բաղկացած յանձնախումբ մը պէտք է պատրաստէ օրէնք մը եւ կիրարկէ ատեանի իրաւակարգ մը, եւ այդ ատեանի առջեւ դատէ արգելափակեալները»⁴⁶ այսինքն՝ վարչապետ եւ նախարարներ, կուսակալներ, կառավարիչներ, ինչպէս նաեւ զինուորական հրամանատարներ, զօրավարներ, սպաներ, ծերակուտականներ, երեսփոխաններ եւ զինայրերու հրամանատարներ:

Պոլիս հրատարակուող զանազան լեզուներով թերթերը ուրիշ կերպով դասաւորած են ոճիրները եւ ոճրագործները, եւ պահանջած են անոնց պատիժը արդարութեան եւ օրէնքի տրամադրութիւններու համեմատ:

Գաղղիական լեզուով Վերածնունդ օրաթերթը Թուրք Սապահէն առնելով ոճրագործները կը դասաւորէ հետեւեալ կերպով.

«Ամէն ոք ջանաց լեցնել իր գրպանները եւ պտուկները: Եթէ այսօր խժոճութիւններու պատասխանատու հեղինակներուն չկիրարկենք իրենց արժանի պատիժները, ապագայ սերունդը խաթարած եւ ապականած պիտի ըլլանք:

«Նոյնիսկ եթէ կարենայինք խուսափիլ ամբողջական բաժանումէ, մեր ժառանգորդները պիտի չկրնան ազատիլ գերութենէ եւ աւերումէ...»

«Հարկ է, այս շատ կարեւոր գործին մէջ, դասաւորել ոճիրները ամէն բանէ առաջ.

«1. Իսկական հեղինակները:

«2. Անոնք որոնք անոնց (հեղինակներուն) պատնէջին ետեւ պահուելով, ծածկաբար գործեցին: Միութեան եւ Յառաջդիմութեան կեդրոնի ազդեցիկ անդամները, նահանգային ակումբներու նախագահները եւ անոնք որոնք ջուրին երեսը լողացին, եւն:

«3. Անոնք որոնք մաս կազմեցին գաղտնի կազմակերպութիւններու, ինչպէս ստորակարգ սպաները եւ բանտերէն ազատ արձակուած սրիկաները:

«4. Այն երեսփոխանները որոնք չբողոքեցին, որոնք հաւանութիւն տուին (գործուած) ոճիրներուն, եւ մասնակցեցան կողոպուտի գործին:

«5. Հրապարակիչները, որոնք ծափահարեցին բոլոր ոճիրնե-

46. Լա րընէսանս Թիւ 113, Շրթ. Ապրիլ 12, 1919: Կիսապաշտօն Ալէմտարէն:

րը եւ արարքները, որոնք գործուեցան վերջին տասն տարիներու եւ մասնաւորապէս ընդհանուր պատերազմի ընթացքին, եւ որոնք հանրային կարծիքը մոլորեցուցին ամէն տեսակ խաբերայութիւններով եւ ստախօսութիւններով, ինչպէս նաեւ այն խմբագիրները որոնք իբր թղթակիցներ ճամբորդեցին, ըլլա՛յ Գերմաններու եւ Աւստրիացիներու հանդէպ համակրանք չահելու, ըլլա՛յ վերջապէս փաշաներէն ոմանց իբր գաղտնի պատուիրակներ ղրկուեցան եւ վարչական կազմակերպութիւններու համար:

«6. Անոնք որոնք շահաբեր գործեր հետապնդեցին վաճառականութեան քողին տակ եւ որոնք իրենց արարքներով նպաստեցին նախկին վարչակարգը շարունակելու եւ պատերազմը երկարաձգելու:

«7. Լէգէոն մը փաշաներու եւ պէյերու որոնք շրջապատեցին աւարառուները եւ եղան անոնց քծնողները եւ խնկարկուները:»⁴⁷

Օսմանեան Մերակոյտը եւ Երեսփոխանական Ժողովը Մեծագոյն Խոչընդոտ Արդարութեան

Օսմանեան զոյգ դահլիճները 1913–1918 կազմուած էին գլխաւորապէս Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութեան երեւելի ղեկավարներէն: Ահմէտ Թալաթ Փաշայի դահլիճին հրաժարականէն ետք 7 Հոկտեմբեր 1918ին, Սուլթան Մէհմէտ Զ. Վահիտէտտին նոր դահլիճի կազմութեան պաշտօնը յանձնեց Լոնտոնի նախկին ղեսպան ծերակուտական Թէվֆիզ Փաշայի: Այս վերջինը հակառակ էր Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութեան բռնակալական քաղաքականութեան: Ան փորձեց իր կազմելիք դահլիճէն հեռու պահել կուսակցական անդամները Սուլթանէն ստացած իր հրահանգներուն համաձայն: Թէվֆիզ Փաշա չյաջողեցաւ կազմել դահլիճը: ¹

Սուլթանը հրաւիրեց 9 Հոկտեմբեր 1918ին նախկին պատերազմական նախարար Մարշալ Իզզէթ փաշան որ կազմէ դահլիճը: Ասիկա շուտով կազմեց զայն որովհետեւ վարչութեան մէջ առաւ Ֆէթ-

47. Լա Ռընէսան. Թիւ 19, Կիրակի Դեկտեմբեր 1918: Սապահէն:

1. Թիրքիյէ ինքիւսիլընըն իչ եիզի, Մեւանզատէ Րիֆաթ, Հալէպ 1929, էջ 319, 277, 305–306:

հի Պէյը (Օգեար) իբր ներքին գործերու նախարար, Ճավիտ Պէյը իբր տնտեսական նախարար, Խայրի Պէյը իբր արդարութեան նախարար, Հիւսէին Բուուֆ Պէյը իբր նաւային նախարար եւ դեռ ուրիշ կուսակցականներ:

Այս նախարարները ամէնքն ալ մոլեռանդ միութենականներ էին որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով պատասխանատու էին Հայերու տեղահանութեան եւ բնաջնջումին:²

Ֆէթհի Պէյ նախագահն էր Թէնէտտուտի որուն վարագոյրին ետեւ կը գործէին նախկին Միութենականները:

Հուրրիյէթ Իթթիլաֆի նախագահ Մուսթաֆա Սապրի Պէյ կը գրէր հետեւեալը Սապահ թրքերէն օրաթերթի մէջ.

«Էնվէրի յառաջապահը եղող Ահմէտ Իզզէթ Փաշան էր որ իր ընկերներով Իթթիհատականներու փախուստը ապահովեց, եւ ահագին պատերազմի մը արհաւիրքներուն վաւերաթուղթերուն փճացման միջոց եւ կարելիութիւն տուաւ:»³

Իզզէթ Փաշայի դահլիճը Հայերու բնաջնջումին պատասխանատու Երիտասարդ Թուրքերու կուսկցութեան ղեկավարներուն պատեհ առիթ ընծայեց փախչելու Թուրքեայէն եւ ապաստան գտնելու մասնաւորապէս Գերմանիոյ մէջ:

Ուրբաթ գիշեր 1 Նոյեմբեր 1918ին հայասպանութեան պատասխանատու նախարարները եւ Երիտասարդ Թուրքերու ղեկավարները իրենց հետ տարին Գերման զրահաւորի մը մէջ, տարագրուած Հայերէն կողոպտուած մեծագումար զրամներ եւ թանկարժէք իրեղէններ:³

Հայասպանութեան պատասխանատու նախարարներու եւ Երիտասարդ Թուրքերու ղեկավարներու Թուրքիայէն փախուստը ստեղծեց չփոթութիւն, անհասկացողութիւն եւ անվստահութեան մթնոլորտ: Վարչապետ Իզզէթ փաշա եւ իր նախարարները անոնց փախուստին պատասխանատու նկատուեցան: Եթէ ասոնք զաղտնօրէն կազմակերպած չէին փախուստը գոնէ թոյլատրած էին որ անոնք փախչէին:

2. Լա Ռընէսանս. Թիւ 2, Եջ. 10 Դեկտեմբեր 1918, Թարգմանուած Հատիսաթէն:

3. Նոր Կեանք. Թիւ 107, 3 փետրուար 1919:

3ա. Լա Ռընէսանս. Թիւ 2, 10 Դեկտեմբեր 1918, Թարգմանուած Հատիսաթէն: Նոյն. Թիւ 99, 27 Մարտ 1919:

Սուլթան Վահիտէտտին Իզզէթ Փաշայի մասնաւոր հրահանգ տուաւ որ իր դահլիճէն հեռացնէ միութենական նախարարները եւ ձերբակալել տայ փախուստի պատասխանատուները: ⁴

Երիտասարդ Թուրքերը իրենց կուսակցութեան պաշտօնական լուծումէն ետք կը գործէին ԹԷՃԷտտիտ նորակազմ կուսակցութեան վարագոյրին ետեւէն: Անոնք Իզզէթ Փաշայի վրայ ծանր ճնշում բանեցուցին որ տեղի չտայ Սուլթանի առաջարկին: Վարչապետը Սուլթանին գրեց կարճ զեկոյց մը, խիստ ոճով, թէ Սուլթանը սահմանադրութեան շնորհած առանձնաշնորհումներէն վեր կ'ելլէ եւ դեռ անդին կ'անցնի: ⁵

Սուլթան Վահիտէտտին Բարձրագոյն Դուռ հրաւիրեց Ահմէտ Բիգա Պէյը. որ ձերակոյտի նախագահ էր: Անոր թելադրեց որ քըննէ վէճի առարկայ հարցը: Ծերակոյտի խորհուրդին առջեւ հանուեցաւ Սուլթանի եւ վարչապետի միջեւ յարուցուած իրաւասութեան խնդիրը:

Ծերակոյտը հաստատեց թէ Օսմանեան սահմանադրութեան տրամադրութիւնը նպաստաւոր էր Սուլթանի իրաւասութեան:

Իզզէթ Փաշայի դահլիճը սրիպուեցաւ հրաժարիլ 9 Նոյեմբեր 1918ին, Թէվֆիգ Փաշա այս անգամ յաջողեցաւ կազմել նոր դահլիճը որմէ դուրս մնացին Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութեան անդամները: ⁶

Սակայն նոր դահլիճը չկրցաւ գործել Սուլթանի հրահանգներուն համեմատ եւ ստեղծել ներքին եւ արտաքին նոր քաղաքականութիւն մը: Սուլթանի քաղաքականութիւնն էր սկիզբը գոնէ արդարութիւն ընել Հայերուն, Բարիզի խաղաղութեան վեհաժողովին ներկայանալէ առաջ: Այսպիսի քաղաքականութիւն մը կիրարկել գրեթէ անկարելի էր որովհետեւ Միութենականները կառավարութեան պաշտօնատուներու, թէ՛ Պոլսոյ թէ՛ նահանգներու մէջ, մեծամասնութիւն կը կազմէին, մասնաւորապէս ձերակոյտի եւ ե-

4. Հարպ Հաթըրալարըմ, Պատերազմի յուշերս, Ալի Իհսան Սապիհ, 5րդ հատոր, Անգարա 1951, էջ 10-11:

5. Պելլերեյլ Թիւրք Թարիիի Տերկիսի, Թիւ 21, Յունիս 1969, էջ 3-4. Թիւ 23, Օգոստոս 1969, էջ 37:

6. Թարգմանութիւն Օսմանեան սահմանադրական օրէնքներու... Պաղտատ, 12 Մարտ 1921, հրատարակուած Արդարութեան Նախարարութեան կողմէ, էջ 3, բարեփոխուած մաս 30, 31, 32, 33:

բեսփոխանական ժողովին մէջ: Կարճ ժամանակի ընթացքին անկարելի էր պահանջուած փոփոխութիւնները ներմուծել Օսմանեան վարչական կազմին մէջ:

Քանի որ Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութիւնը գրաւելէ ետք իշխանութիւնը, ծրագրեց, կազմակերպեց եւ գործադրեց Հայերու բնաջնջումը կառավարութեան գործադիր մարմիններու միջոցով եւ գործելով Թէշքիլաթը Մախսուսայի հրոսակներու կամ մարդու մսագործներու միջոցով եւ քանի որ անոնք աստ եւ այժմ մեծամասնութիւն կը ներկայացնէին յատկապէս ծերակոյտի եւ բրեսփոխանական ժողովի մէջ, գրեթէ անկարելի էր բնականոն միջոցներով նախարարներ, ծերակուտականներ, բրեսփոխաններ, բարձրաստիճան պաշտօնեաներ եւ բարձրագոյն սպաներ ձերբակալել եւ ատեանի առջեւ հանել:

Որեւէ ատեն մեծամասնութիւն կազմող խմբակցութիւնը կըրնար առաջ բերել նախարարական տազնապ, տապալել եւ փոխել կառավարութիւնը որ պիտի ուզէր յանդգնիլ արդարութեան յանձնել գլխաւոր յանցապարտները: Արդարութեան տրամադրութիւնը կիրարկելու համար հարկ էր որ կառավարութիւնը կարենար բրեսփոխանական ժողովի եւ ծերակոյտի մեծամասնութիւնը չէզոքացնել, հեռացնել գոնէ բնաջնջումի քաղաքականութեան պատասխանատուները: Դահլիճի գոյութիւնը եւ շարունակումը կախում ունէին մեծամասնականներու վճռական գործունէութենէն:

Արդարեւ, պատրաստութիւններ տեսնուած էին մեծամասնական խմբակցութեան կողմէ վստահութեան հարցը առաջ բերելու Թէվֆիգ Փաշայի դահլիճին դէմ: Մինչ վարչութիւնը պատրաստուած էր հակազդելու եւ անհրաժեշտ պարագային լուծելու նաեւ բրեսփոխանական ժողովը: Թրքական քաղաքականութեամբ Թէվֆիգ Փաշայի կառավարութիւնը յանձն առած էր խորտակել մեծամասնութիւնը անոնց որոնք կազմակերպած եւ գործադրած էին Հայերու բնաջնջումը, որոշած էր զանոնք արդարութեան ատեանի առջեւ բերել Բարիզի արդարութեան ատեանին ներկայանալէ առաջ:

Իր ձերբակալութենէն առաջ Իզզէթ Փաշայի դահլիճին մէջ ներքին գործերու նախարար Ֆէթհի Պէյ իբր մեծամասնութեան ղեկավար եւ իր համախոհները որոնք իրեն թիկունք կը կանգնէին Օսմանեան բրեսփոխանական ժողովի մէջ սկսան խստորէն քննադատել Թէվֆիգ Փաշայի դահլիճը:

Ֆէթհի Պէյին եւ իր համակիրներէն ստորագրուած հարցարան մը Թէվֆիգ Փաշայի ապահովեց իր փնտռած պատճառները: Իր վարչութիւնը պատրաստեց հարցումներու պատասխանները եւ այդ մասին տեղեակ պահեց երեսփոխանական ժողովի նախագահը:

Հանրային կարծիքն ու թերթերը սկսան զօրաւոր արշաւ մը Թէվֆիգ Փաշայի դահլիճին դէմ: Ֆէթհի Պէյի համակիր երեսփոխաններ ապահոված կը կարծէին յաղթանակը:

Ուրբաթ օր 20 Դեկտեմբեր 1918ին Թէճտտուտի վարագոյրին ետեւ պահուցող Երիտասարդ Թուրքերը հաւաքոյթ մը գումարեցին եւ որոշեցին Թէվֆիգ Փաշայի դահլիճին տալ անվստահութեան քուէ երեսփոխանական ընդհանուր հաւաքոյթի ընթացքին, ուր ներկայ պիտի ըլլային նաեւ ծերակուտականները, երեսփոխանները եւ նախարարները: Նիստէն առաջ արդէն Թէճտտուտի անդամները գաւիթին մէջ անկիւն մը քաշուած կը վիճաբանէին. կը կարծէին որ դահլիճը պիտի իյնար մեծամասնութեան անվստահութեան քուէներով: ⁷

Շաբաթ օր 21 Դեկտեմբեր 1918ին Օսմանեան Խորհրդարանի լիագումար նիստի ընթացքին՝ մեծամասնականները բուռն վէճ մը առաջ բերին որ հետզհետէ աւելի սաստկացաւ:

Ներքին գործերու նախարար Մուսթաֆա Արիֆ Պէյ սկսաւ կարողալ հարցումներու պատասխանները իր խօսքը ուղղելով Ֆէթհի Պէյի եւ ասոր համակիր երեսփոխաններուն: Այս պատասխանները իսկապէս վաւերական ամբաստանութիւններ էին Թէճտտուտի վարագոյրին ետեւ ծածկուած երիտասարդ Թուրքերու եւ ասոնց կազմակերպած եւ գործադրած ոճիրներուն հրապարակային մերկացումն էին: Պատասխանները մասնաւորապէս ցոյց կու տային թէ Երիտասարդ Թուրքերը կանոնաւոր կառավարութիւն երբեք կազմած չէին, ծերակուտականներ եւ երեսփոխաններ երբեք օրինաւորապէս ընտրուած չէին, յատկապէս անոնք կազմակերպած եւ իրագործած էին տեղահանութիւն եւ կոտորած կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի հրահանգներով որոնց հետեւանքը եղած էր ներկայի աղէտը:

Նոյն վայրկեանին երեսփոխանական ժողովի մէջ սաստիկ փո-

7. Լա Րըճեսան. թիւ 12, Շր. 21 Դեկտեմբեր 1918:

Թորիկ մը յուզուեցաւ երբ Ֆէթհի Պէյ եւ իր համախոհները խօսք ուզեցին պատասխանելու համար եղած հրապարակային ամբաստանութիւններուն:

Մինչ ներքին գործերու նախարարը յայտարարեց պաշտօնապէս.

«Պարոններ, ներողամիտ եղէք, քիչ մը համբերութիւն, կայսերական հրովարտակը պիտի կարդացուի, մտիկ ըրէք...»⁸

«Խորհրդարանի լուծումը անհրաժեշտ ըլլալով աւագագոյն պատճառներու համար, եւ անհրաժեշտ պարագային, Խորհրդարանի լուծումը մեր գերագոյն իրաւունքին մաս կազմելով, սահմանադրութեան բարեփոխում չեթնեորդ յօդուածի մասնատր տրամադրութեան համաձայն կը վճռենք Խորհրդարանը լուծել այսօր իսկ:

21 Դեկտեմբեր 1918:

Ստորագրում/Մէհմէտ Չ:»⁹

Ընթերցումէն ետք նախարարը յայտարարեց ակնարկելով հայ ժողովուրդի բնաջնջումին. «Աղօտ լոյս մը կը սփռուի Հայերու դէմ գործուած վայրագութեանց վրայ, վայրագութիւններ որոնք ամբողջ մարդկութեան զգուանքը յառաջացուցին. մեր երկիրը մեզի յանձնուեցաւ վերածուած հսկայական սպանդանոցի մը:»¹⁰

Որհրդարանի լուծման պատճառները

Սուլթան Վահիտէտտին իր հրովարտակին մէջ «աւագագոյն պատճառներ» կ'ըսէ սակայն չի մանրամասներ կամ յստակօրէն չի յայտնէր երեսփոխանական ժողովի լուծման խորագոյն դրդապատճառները:

Որհրդարանի լուծումէն ետք երեսփոխանները եւ ծերակուտականները զրկուեցան իրենց անձեռնմխելի առանձնաշնորհումէներէն: Քսան չորս երեսփոխաններ ձերբակալուեցան եւ դատա-

8. Լա Ռընէսան. Թիւ 13, Կիրակի, 22 Դեկտեմբեր 1918:

9. Թագուիմը Վագայի, Թուրք կառավարութեան պաշտօնաթերթ, Թիւ 3425, 22 Դեկտեմբեր 1918, էջ 1:

Սահմանադրութեան բարեփոխուած եօթներորդ յօդուածը տես նոյն ընդ վերեւ Թիւ 6.

10. Լա Ռընէսան. Թիւ 13, Կիր. 22 Դեկտեմբեր 1918:

րան տարուեցան: Ուրիշ շատեր ծակէ ծակ փախան: Ապա երբ ընդհանուր ձերբակալուեցինները սկսան, Իզգէթ փաշայի դահլիճին նախարարները ձերբակալուեցան, իսկ Բրիտանական Բարձր Գործավարը Պոլսոյ մէջ արգելք հանդիսացաւ որ նոյնինքն վարչապետ Իզգէթ Փաշա ձերբակալուի եւ բանտ դրուի: Տասնեւմէկ երեսփոխաններ Մալթա աքսորուեցան, Երզնկայի երեսփոխան Հալէդ Պէյ մահուան դատապարտուեցաւ Պատերազմական Ատեանի կողմէ: ¹¹

Թուրք, Հայ, Անգղիական, Գաղղիական, Յունական, Պուլկարական, եւ ուրիշ թերթեր մեկնեցին կայսերական հրովարտակը:

«Քանի մը տողերէ բաղկացած կայսերական հրովարտակը վերցուց վերջապէս այն վարագոյրը որ կը ծածկէր եւ կը պաշտպանէր չարագործներու լէգէոն մը, որոնք դեռ երէկ, օրէնքներ կը հաստատէին:

«Ոճրագործներ կան, որոնք հազիւ Խորհրդարանէն դուրս ելլեն, պէտք է դատարան տարուին:» ¹²

«Այս ներկայացուցչական ժողովը կազմուած էր Երիտասարդ Թուրքերու կողմէ: Անոնք պատերազմական երկու դահլիճներու խնկարկուններն էին:» ¹³

«Երկրորդ պատճառը, որուն համար Խորհրդարանը գումարուելու իրաւունքը կորսնցուց, այն է որ երեսփոխանները կը կրէին ամէնածանր պատասխանատուութեան բեռը, այնպիսի պատասխանատուութիւն մը, զոր ոչ մէկ խորհրդարան ունեցած է:

«Ամօթի նախատինքը ծանրապէս կը ճնշէր անոնց վրայ:

«Անհրաժեշտ չէ միթէ՞ զանոնք դատի կանչել:

«Սակայն պատշաճ չէ լուութեամբ անցընել եղելութիւն մը որ արդիւնքն է ոճիրներու երկար շարքի մը:

«Խորհրդարանը, իր կարգին, մեղսակից եւ գործակից եղած էր Երիտասարդ Թուրքերուն:

«Մեղսակից, այն լուութեամբ զոր գիտակցաբար պահեցին, ամէնազգուելի ոճիրներու գործադրութեան ընթացքին, տեղեակ

11. Լա Րընէսան. Թիւ 13, Կիր. 22 Դեկտեմբեր 1918: Փրոտոս Յոյն թերթէն թարգմանուած:

12. Լա Րընէսան. 27 Դեկտեմբեր 1918:

13. Նոյն, Փրոտոս Յոյն թերթէն թարգմանուած:

ըլլալով հանդերձ ոճիրներու կազմակերպութեան, որոնք տեղի ունեցան իրենց աչքերուն առջեւ:

«Գործակից, որովհետեւ երեսփոխաններէն շատեր անձամբ վարեցին կոտորածները:

«Անոնք քուէարկեցին շարք մը ժամանակաւոր օրէնքներ, անօրէն օրէնքներ, եղեռնագործ օրէնքներ:»¹⁴

Թուրք Պատերազմական Ատեանը դատելու սկսաւ տասնեւմէկ թուրք երեսփոխաններ, որոնք անձամբ վարած էին կոտորածը, իսկ տասներեք ուրիշ երեսփոխաններու թղթածրարներն ալ աւարտելու վրայ էին Պատերազմական Ատեանի յանձնուելու համար, եւ երեսփոխաններն ալ բանտարկուած էին:

«Տարիներ շարունակ այս երեսփոխանական ժողովը թոյլատրեց որ գործուին պատմութեան մէջ աննախընթաց կոտորածներ, կողոպուտներ, գողութիւններ եւ ապօրինութեանց անհամար շարք մը:»¹⁵

«Ժողովուրդը անօթի մեռաւ, երեսփոխանները ծափահարեցին:

«Վարչական պաշտօնատուներու մէջ զեղծումները բազմապատկուեցան երկինք հասնելու չափ, անոնք ծափահարեցին:

«Թուրքեր կախուեցան, անոնք ծափահարեցին:

«Հայերը կոտորուեցան, անոնք ծափահարեցին:

«Յոյները տարագրուեցան, անոնք ծափահարեցին:

«Արաբներ բնաջնջուեցան, անոնք ծափահարեցին:»¹⁶

«Օսմանեան երեսփոխանական ժողովը կազմուած էր այո՛, այո՛ կրկնող մարդերով:

«Ժողով մը որ նշանաւոր էր ամէն առաջարկներու իր տուած հաւանութեամբ, նոյնիսկ Ներոնի ատենէն ասդին գոյութիւն ունեցող ոճրագործներու առաջարկներուն:»¹⁷

«Պատերազմի ընթացքին թուրքերը երբեք չդադրեցան մինչեւ ամպերը, մինչեւ ութերորդ երկինք բարձրացնել մարդկութեան դէմ իսկական ոճրագործները, կայսրը, Հինտէնպուրկ, Էնվէր,

14. Լա Ռընէսան. Թիւ 14, Բշ. 13 Դեկտեմբեր 1918:

15. Լա Ռընէսան. Թիւ 15, Գշ. 24 Դեկտեմբեր 1918:

16. Արիամարտ, Թիւ 29 (1844), 23 Դեկտեմբեր 1918:

17. Նոյն,

Թալաթ եւ բոլոր նման աշխարհակալութեան սրիկաները եւ արիւնարբուները:»¹⁸

Ներքին գործերու նախարարը Պատերազմական Արտակարգ Ատեանի նախագահ էսատ Փաշայի հաղորդեց նախկին երեսփոխաններուն ցանկը եւ պահանջեց որ ան նշանակէ անոնք որոնք Հայերու բնաջնջումին մեղսակից եղած էին: Այս երեսփոխանները պիտի չկրնային իբր թեկնածու ներկայանալ ընտրութեան ատեն: ¹⁹

Եւնի Կիւն փորձեց հերքել այսպիսի ցանկի մը գոյութիւնը մինչ Թէրքիմանը Հագիգաթ սպառնաց հրատարակել երեսփոխաններու այդ ցանկը զոր ներքին գործերու նախարարը յանձնած էր Պատերազմական Ատեանի նախագահին զանոնք դատելու համար: ²⁰

Գոնիայի ոստիկանապետ Սաստէտտին Պէյ տեղահան եղած Հայերու երեսն ի վեր յայտարարեց. «Երիտասարդ Թուրքերու Կեդրոնական Կոմիտէի որոշումով, Օսմանեան կառավարութիւնը հրամաններ հանեց, եւ Երեսփոխանական Ժողովը վաւերացուց նոյն որոշումը, որ վերապրող Հայերը անապատ պիտի ղրկուին հոն վրաններու տակ ապրելու համար:» ²¹

Թէ ինչու Թէճէտտուտի վարագոյրին ետեւ պահուած Երիտասարդ Թուրքերը հզօր ջանքեր կ'ընէին վարչապետ Թէվֆիգ Փաշայի դահլիճը տապալելու որովհետեւ ան մերժած էր պատրաստել տալ մասնաւոր իրաւախոհութիւն մը դատել տալու համար պատերազմի զոյգ դահլիճներու վարչապետներն ու նախարարները, երիտասարդ Թուրքերու ղեկավարները, ծերակուտականներն ու երեսփոխանները.

18. Լա Բընէսան. Թիւ 32, 11 Յունուար 1919, Թարգմանուած Ալէմտարէն:

19. Նոյն.

20 Լա Բընէսան. Թիւ 361, Կիրակի, 1 Փետրուար 1920:

21. Լա Բընէսան. Թիւ 14, Բշ. 23 Դեկտեմբեր 1918:

ԹԵՎՖԻԳ Փաշա Իթթիհաթնըլարըն եարկըլանմալարը իշին միթատ գանունի իշլեմլերէ լիզում կէօրմիշերէք հեմէն էօրֆի հարպ տիվանընա սեվգ էտիլմէլերինի իսթէտիշտ տէ, Վահիտէտտին պունու անայասայա այքըրը պուլարաք բէտէթթի:

Այրընա քէնտիսինէ մապէյն պաշ քեաթիփլիղի վասըթասըլլէ հիքիմէթին տէօրթ այտըր կէօթերտիյի ատալէթ վէ աճիզտէն սուլայը թէսիֆլերինի պիլտիրտի:

ԹԵՎՖԻԳ Փաշա, պունու իզէրինէ 3 Մարդ 1919 թարիխինտ իսթիֆասընը վերտի:

Էրթէսի կիւնի տէ Տամատ Ֆէրիտ Փաշա սատարէթ կէթիրիլտի: ²²

ԹԵՎՖԻԳ Փաշա անհրաժեշտ չընկատեց պատրաստել տալ իրաւախոհութեան ձեւ մը որուն համեմատ պիտի դատուէին Միութեանկանները, այլ ան ուզեց գանոնք դատել տալ սովորական ոճրագործներու պէս:

Թէեւ ինք ուզեց անմիջապէս Արտակարգ Պատերազմական Ատեանի առջեւ բերել զանոնք, սակայն Սուլթան Վահիտէտտին մերժեց որովհետեւ կը կարծէր որ այդ՝ սահմանադրութեան տրամադրութեանց համաձայն չէր: Դեռ աւելի զայն պալատի սենեկապետ նշանակելով անոր հասկցուց թէ կառավարութիւնը անգործ եղած էր անցեալ չորս ամիսներու ընթացքին եւ ցաւ յայտնած էր:

Ասոր վրայ, ԹԵՎՖԻԳ Փաշա ներկայացուց հրաժարականը 8 Մարտ 1919ին:

Երկրորդ օրը Տամատ Ֆէրիտ Փաշա վարչապետ եղաւ:

* * *

22. Պէլկէլերուէ Թիւրք Թարիխի Տերկիսի, Պարբերաթերթ Թուրք վաւերագրական պատմութեան, Թիւ 22, Յուլիս 1969, էջ 28: